

Werkversie

Examenprogramma economie voor havo en vwo een nadere uitwerking van onderdelen van het advies van de Tweede Commissie Teulings

Verantwoording:

© 2007 Centrale Examencommissie Vaststelling Opgaven vwo, havo, vmbo, Utrecht

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of enige andere manier zonder voorafgaande toestemming van de uitgever.

CEVO syllabuscommissie Economie:

Drs G.L. Broer-Nieuwenhuis - docent

Drs N.M.A. Dieteren (secretaris) - Cito

J.W. Heurter - Cevo

Prof. Dr. J. Hinloopen (voorzitter) - Universiteit van Amsterdam en Katholieke Universiteit Leuven

Drs J.H.M. Huijnen - Cevo

Ir. H.C. Kneppers - Instituut voor de Lerarenopleiding UVA,

J.W. van Schuppen - docent

P.H. Voorend - docent

Drs. E.J.M. Welp (secretaris) - SLO

Ten geleide

In augustus 2005 is het advies van de tweede commissie Teulings (“Teulings II”) verschenen waarin het nieuwe examenprogramma economie voor havo/vwo is uitgewerkt. In Teulings II wordt de doelstelling van het economieonderwijs als volgt geformuleerd (Teulings, 2005, p.1 8):

“Het vak economie bereidt leerlingen voor op een adequate deelname aan het maatschappelijk verkeer. Dit betekent dat leerlingen met behulp van de belangrijkste economische concepten de economische verschijnselen in de maatschappij begrijpen, verschijnselen waar ze als persoon in de verschillende rollen binnen huishouden, bedrijven of overheidsinstellingen mee te maken krijgen en waarbinnen zij beslissingen moeten nemen of waar zij als lid van de (nationale en internationale) samenleving mee te maken krijgen.”

Voor de verwezenlijking van deze doelstelling worden er in Teulings II acht concepten onderscheiden die samen het vak economie omvatten. Het herkennen en toepassen van deze concepten in verschillende situaties vormt de kern van het rapport (Teulings, 2005, p.10):

“Het gaat erom dat leerlingen de economische kijk aanleren: leren hoe ze de economische concepten in steeds nieuwe contexten kunnen toepassen. Het nieuwe programma is erop gericht dat leerlingen de analogie tussen de uiteenlopende situaties gaan inzien.”

Kortom, een kandidaat moet komen tot een vorm van *transfer* van het geleerde: wat in de ene context is geleerd, moet in een andere context kunnen worden toegepast.

Onder elk van de acht concepten schaaft Teulings II een aantal begrippen¹. Voor alle begrippen geldt dat leerlingen deze tenminste moeten kunnen beschrijven. Naast dit beheersingsniveau onderscheidt Teulings II drie andere beheersingsniveaus: analyseren, grafisch bewerken, en rekenkundig bewerken. Per begrip wordt in Teulings II aangegeven welke van deze drie beheersingsniveaus vereist zijn voor havo en voor vwo.

De keuze van contexten die in het onderwijs bij de verschillende concepten gebruikt worden, is vrij met uitzondering van een aantal door Teulings II verplicht gestelde contexten. Deze contexten “zijn dermate essentieel voor een goed begrip van de economie dat deze niet mogen ontbreken in een examenprogramma” (Teulings, 2005, p. 21).

Teulings II geeft verder ook aan wat de verdeling van de stof moet zijn over het schoolexamen (SE) en het centraal examen (CE): zeven van de acht concepten behoren tot het domein van het CE; alleen het concept “Schaarste” is onderdeel van het SE. Tenslotte heeft CITO per concept één of meerdere voorbeelden van examenopgaven gepresenteerd die aansluiten bij de nieuwe opzet van het economieprogramma.

Na de publicatie van Teulings II heeft de Minister van OCW aan geledingen uit het onderwijsveld (VO/HBO/WO, vakverenigingen) en bij het onderwijs nauw betrokken instanties (CEVO, CITO) gevraagd te reageren op het advies. Deze reacties hebben ertoe geleid dat de Minister heeft besloten twee concepten te scharen onder het SE: naast het concept “schaarste” is dat het concept “ruil”. Daarnaast heeft de Minister CEVO de opdracht gegeven een Syllabuscommissie Economie (“de syllabuscommissie”) in te stellen die een syllabus moet schrijven waarin de volgende punten worden behandeld:

1. operationalisering van de in Teulings II onderscheiden beheersingsniveaus;
2. precisering van het onderscheid tussen havo en vwo;
3. precisering van de invulling van de verplichte contexten.

¹ Teulings II noemt ook deze begrippen “concepten”, hetgeen verwarring kan veroorzaken met de acht eerder genoemde concepten. De syllabuscommissie heeft er daarom voor gekozen om hier de term “begrippen” te gebruiken.

Deze opdracht betreft een verduidelijking van Teulings II op onderdelen. De syllabus moet dan ook niet worden gezien als een vervanging van Teulings II; de stukken zijn complementair. Dit impliceert ook dat de inhoudelijke keuzes in Teulings II voor de syllabuscommissie niet ter discussie hebben gestaan.

De syllabus beperkt zich tot het CE. De concepten schaarste en ruil komen dan ook niet aan bod. Bij het opstellen van het centraal examen wordt er echter wel vanuit gegaan dat leerlingen bekend zijn met deze twee concepten. Op uiterlijk 31 augustus 2007 zal SLO een handleiding publiceren waarin de richtlijnen voor het SE worden toegelicht. Daarin zullen ook de concepten schaarste en ruil worden toegelicht, evenals de mogelijkheden van het gebruik van experimenten in de klas, en de invulling van de keuzeonderwerpen uit Teulings II.

In het eerste hoofdstuk van de syllabus wordt nader ingegaan op de invulling die de commissie geeft aan het idee van verplichte contexten. Ook wordt het gebruik van handelingswerkwoorden toegelicht om de voorgeschreven beheersingsniveaus van de verschillende begrippen te operationaliseren. In hoofdstuk twee en drie worden de eindtermen voor havo en vwo beschreven. In het vierde en laatste hoofdstuk is een aantal door CITO geconstrueerde examenopgaven toegevoegd die gebaseerd zijn op het nieuwe examenprogramma.

Een eerste versie van deze syllabus is in oktober 2006 gepubliceerd via de websites van Cevo, Vecon en LWEO. Vanaf die datum is iedereen in de gelegenheid gesteld te reageren op de ontwerp tekst. Op 16 november is daarnaast een veldraadpleging geweest, georganiseerd door de VECON. De reacties die de syllabuscommissie zodoende hebben bereikt, zijn verwerkt in de onderliggende tekst voorzover de commissie het eens was met de inhoud van de verschillende reacties. Het document waarin staat hoe de syllabuscommissie is omgegaan met deze op- en aanmerkingen is oproepbaar vanaf de website van Cevo.

Tot slot, deze syllabus is tot op zekere hoogte “een document in uitvoering”. Het vormt de basis voor de pilot die in september 2007 van start gaat op een twintigtal scholen havo/vwo. De ervaringen die tijdens deze pilot worden opgedaan, zullen weer verwerkt worden in de definitieve versie van de syllabus die CEVO eind 2010 zal publiceren.

Hoofdstuk 1 Contexten, concepten en handelingswerkwoorden.

De door de syllabuscommissie gehanteerde werkdefinitie van de in Teulings II gebruikte contexten wordt in dit hoofdstuk toegelicht, alsook de status die de syllabuscommissie geeft aan de verplichte contexten. Daarnaast wordt toegelicht hoe de commissie de in Teulings II gestelde beheersingsniveaus van begrippen heeft geoperationaliseerd.

1.1 Contexten en verplichte contexten

Een context is een voor een kandidaat herkenbare situatie of gebeurtenis waarin economische concepten een rol spelen. Een herkenbare situatie of gebeurtenis is meer dan de “leefwereld van de kandidaat”. Als bijvoorbeeld het wel of niet toelaten van Poolse arbeiders tot de Nederlandse arbeidsmarkt een onderwerp van discussie is en de kandidaat wordt daar mee geconfronteerd, behoort dit waarschijnlijk niet tot zijn leefwereld maar is het voor hem wel een herkenbare situatie.

Teulings II stelt dat bepaalde contexten zoals de arbeidsmarkt en de sociale zekerheid dermate essentieel zijn voor een goed begrip van economie dat ze in een examenprogramma niet mogen ontbreken. Teulings II heeft dan ook bij de meeste van de acht onderscheiden concepten één of meerdere contexten verplicht gesteld voor zowel havo als vwo (zie bijlage 1). De syllabuscommissie heeft deze verplichting niet vertaald in een verplichte opname van deze contexten in het centraal examen. Zij ziet het idee van een verplichte context als volgt:

een verplichte context is een context die in het curriculum in ieder geval aan de orde moet komen bij het betreffende concept.

Het betreft hier contexten die veelal met meerdere van de acht concepten geanalyseerd kunnen worden maar waar het concept waaronder zij geschaard staan, sterk bepalend is voor deze analyse. Zo komt bij de verplichte context “Europese integratie” het concept samenwerken en onderhandelen prominent naar voren terwijl andere concepten ook vanzelfsprekend aan de orde kunnen komen.

Institutionele kenmerken kunnen eveneens aan de orde komen voor zover deze noodzakelijk zijn voor de verheldering van een verplichte context. De ruimte die dit laat heeft de syllabuscommissie niet willen invullen door het opnemen van uitgewerkte versies van verplichte contexten in deze syllabus; die uitwerking laat de commissie over aan het veld. Zij heeft ervoor gekozen om een beknopte toelichting op te nemen van iedere verplichte context aan het einde van de behandeling van elk concept in de hoofdstukken 2 (havo) en 3 (vwo).

1.2 Concepten, begrippen, beheersingsniveau en handelingswerkwoorden

De contexten staan centraal. Zij worden geanalyseerd (het opsplitsen van een groter geheel in de onderdelen waaruit het is samengesteld) met de acht door Teulings gegeven concepten. De leerling/leraar weegt af welke van de concepten in de betreffende, specifieke context meespelen, waarom ze in dit geval meespelen en op wat voor manier ze hier meespelen.

Om de onderscheiden acht concepten te kunnen hanteren binnen een bepaalde context, heeft Teulings II aangegeven welke begrippen nodig zijn om de concepten te kunnen hanteren.. Voor alle begrippen geldt dat leerlingen deze moeten kunnen beschrijven. Naast dit beheersingsniveau onderscheidt Teulings II drie andere beheersingsniveaus: analyseren, grafisch bewerken, en rekenkundig bewerken. De laatste twee kunnen tot de (vak)vaardigheden gerekend worden. De commissie heeft besloten dat wat Teulings II noemt als analyseren verder te operationaliseren. Deze operationalisering is afgeleid van de (gereviseerde) taxonomie van Bloom (Mayer, 2002; Anderson, 2002, 2005; Krathwohl, 2002). De commissie onderscheidt drie beheersingsniveaus: memoriseren, begrijpen en toepassen. In de voornoemde taxonomie zijn elk van deze drie beheersingsniveaus een aantal handelingswerkwoorden gegeven die gekozen kunnen worden voor eindtermen. De commissie heeft gekozen voor het meest adequate handelingswerkwoord bij iedere eindterm. De bijlage bevat de handelingswerkwoorden die in de (gereviseerde) taxonomie van Bloom worden genoemd. De commissie heeft er een beperkt aantal

gebruikt. Deze bijlage kan behulpzaam zijn voor het werkveld. Gevarieerd oefenen is immers noodzakelijk om het gestelde beheersingsniveau te bereiken.

De vaardigheden zijn soms expliciet genoemd in de eindtermen: grafisch en rekenkundig onderbouwen. De niet genoemde vaardigheden zijn impliciet. Ze zijn noodzakelijk om de contexten uit te werken. Zo zal niemand eraan twijfelen dat om de contexten te analyseren met een economische bril, leerlingen in staat moeten zijn feiten van meningen te onderscheiden, benodigde informatie te kunnen selecteren en te beoordelen evenals alle andere (algemeen) gegeven vaardigheden (zie verder domein A). Bij iedere context en bij ieder concept zullen de daar noodzakelijk vaardigheden beoefend moeten worden.

Het voorgaande wordt overzichtelijk gemaakt met het volgende schema:

Contexten

↓ analyseren met

Concepten

↓ beschrijven met

Begrippen

↓ vaststellen van

Beheersingsniveau

↓ aangeven in

Handelingswerkwoorden

Om aan te geven wanneer er in deze syllabus een handelingswerkwoord uit de taxonomie (zie bijlage 2) is gebruikt, zijn deze werkwoorden in de hoofdstukken 2 en 3 in een afwijkende kleur aangegeven.

1.3 Beheersingsniveaus

De gehanteerde taxonomie onderscheidt drie beheersingsniveaus: memoriseren, begrijpen en toepassen. Bij deze beheersingsniveaus horen handelingswerkwoorden die het niveau operationaliseren. In bijlage 2 staat in de eerste kolom het beheersingsniveau, in de vierde kolom de daarbij behorende handelingswerkwoorden en in de vijfde kolom een aantal alternatieve handelingswerkwoorden.

1.3.1 Memoriseren

Memoriseren is het eerste beheersingsniveau. Het is belangrijk in het leerproces. Het is noodzakelijk voor het ophalen van voorkennis uit het geheugen. Dit herkennen en/of herinneren is nodig voor het leren van nieuwe kennis. Nieuwe kennis moet verbonden worden met reeds aanwezige kennis. Ook wanneer het gaat om het analyseren van een context, is het ophalen van kennis een cruciale factor. Dit wordt in het volgende voorbeeld van een eindterm duidelijk:

Een kandidaat kan:

- voorbeelden geven van normale-, inferieure- en luxe goederen en het verband beschrijven tussen de aard van deze goederen en de hoogte van de prijselasticiteit en/of de inkomenselasticiteit;

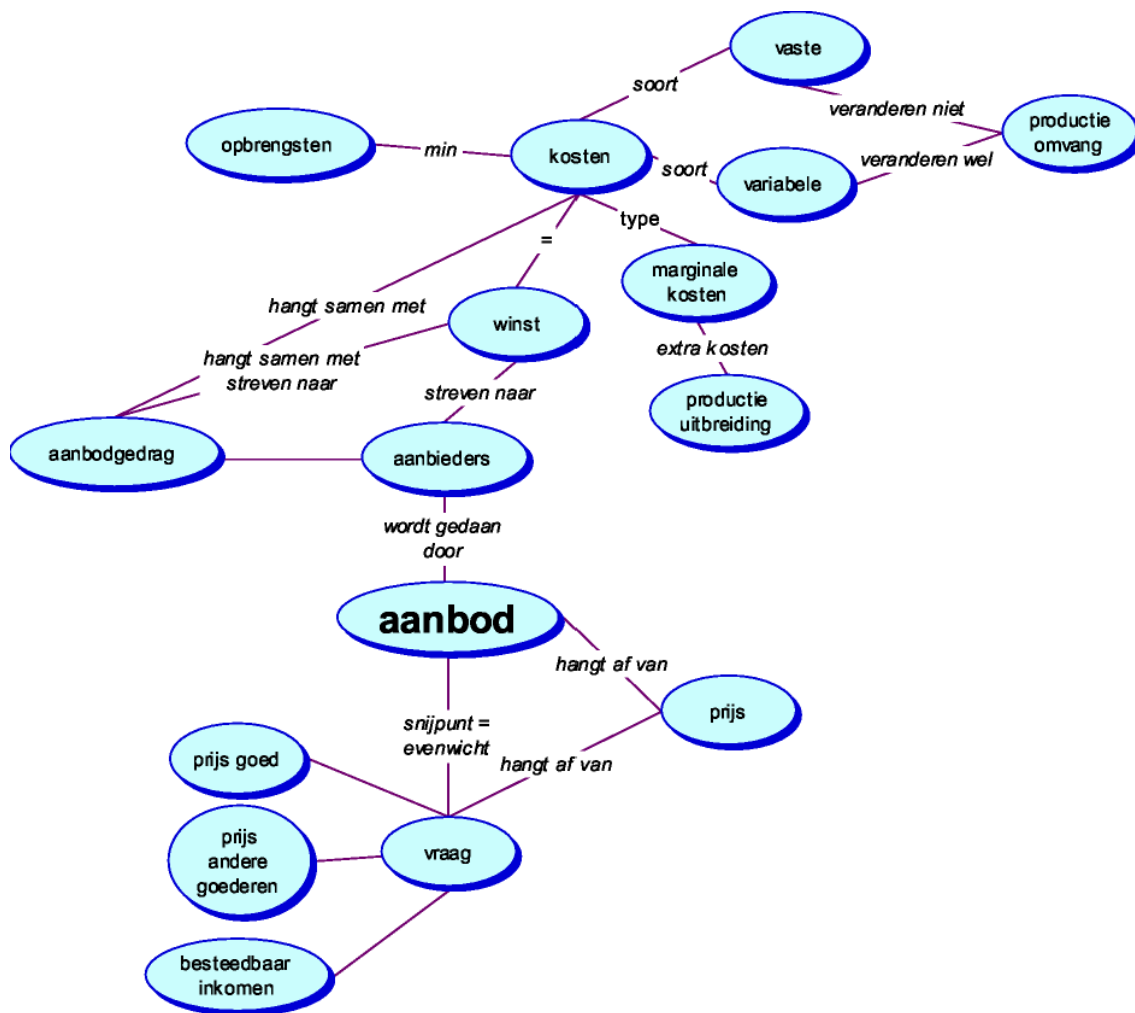
Uit bovenstaande eindterm wordt direct duidelijk dat in het geven van voorbeelden het principe van memoriseren terugkomt. In het geheugen moet ergens zijn opgeslagen wat wordt verstaan onder normale goederen, inferieure goederen of luxe goederen. Dat dit niet het ambitieniveau is van het nieuwe economieprogramma wordt duidelijk doordat vervolgens een extra stap wordt verlangd: het beschrijven

van het verband tussen de aard van deze goederen en de hoogte van de prijselasticiteit en/of de inkomenselasticiteit. Dit behoort tot het hogere niveau begrijpen.

1.3.2 Begrijpen

Het niveau begrijpen geeft aan dat de kandidaat begrip en/of inzicht heeft verworven in de problematiek. De begrippen hebben betekenis voor de kandidaat. Dit wordt zichtbaar als de kandidaat begrippen kan verhelderen, met voorbeelden kan toelichten, classificeren, enzovoort. Om te kunnen begrijpen is onthouden, herkennen en herinneren nodig. Begrijpen omvat per definitie het niveau memoriseren.

Bij economie gaat het vaak om complexe begrippen. Dat wil zeggen dat er veel relaties gelegd kunnen worden met andere begrippen. Hoe meer relaties een kandidaat kan leggen met andere begrippen, hoe completer het begrip van de kandidaat. Rond een begrip ontstaat dan een geheel netwerk met andere begrippen. Een voorbeeld van een aantal relaties die in Teulings II rond het begrip “aanbod” kunnen worden genoemd - en dus bij de kandidaat worden gevormd - is in figuur 1.1 weergegeven.

Figuur 1.1: Voorbeeld van een aantal relaties die gelegd kunnen worden met het begrip “aanbod” (gebaseerd op Teulings, 2005, p. 74 en verder).

Als illustratie wordt de volgende eindterm toegelicht:

Een kandidaat kan:

- voorbeelden geven van beleggingen met een hoog/laag risico en de keuze hiervoor onderbouwen met argumenten;

Als de kandidaat kan onderbouwen waarom hij denkt dat een bepaald aandeel een hoog risico heeft, heeft hij begrepen (heeft inzicht in) wat hoog/laag risico inhoudt. Bij begrijpen is sprake van het leggen van relaties tussen een begrip met andere begrippen. Zo moet hier de kandidaat relaties leggen tussen het begrip hoog/laag risico met bijvoorbeeld het koersverloop van een aandeel, het bedrijfsprofiel of de marktomstandigheden. Hoe meer relaties een kandidaat kan leggen en deze relaties kan uitleggen des te meer begrip/inzicht hij laat zien.

1.3.3 Toepassen

Toepassen is het actief gebruiken van kennis door deze toe te passen in voorkomende situaties. Het beheersingsniveau toepassen omvat het niveau begrijpen. In de gehanteerde taxonomie worden twee typen van toepassen onderscheiden (zie bijlage 2):

Toepassen, type 1: Het oplossen van een opgave met een vaststaand oplossingspad.

Deze opgaven worden opgelost via het doorlopen van een vaststaand oplossingspad, een algoritme. Te denken valt aan het bepalen van de noodzakelijke verandering in de geldvoorraad indien de omloopsnelheid wijzigt. Daartoe moet de verkeersvergelijking van Fisher ($MV = PT$) worden ingevuld, en er is slechts één antwoord mogelijk.

Toepassen, type 2: Het oplossen van een probleem waarvoor geen vaststaand oplossingspad bestaat.

Deze opgaven worden opgelost via het door de oplosser van het probleem zelf te bepalen oplossingspad, een heuristiek¹. Te denken valt aan het opstellen van een beleidsmaatregel voor het borgen van structurele economische groei. Hier zijn meerdere oplossingen mogelijk.

Een eerste illustratie van een eindterm op beheersingsniveau toepassen is het volgende:

Een kandidaat kan:

- bepalen of iemand risico-avers gedrag vertoont en toelichten wat dat voor zijn keuze betekent bij het afsluiten van een verzekering;

Om dit te kunnen moet de kandidaat een keuze kunnen maken tussen het wel of niet aangaan van een verzekering. Hij moet bij deze keuze met name uitgaan van het gegeven in welke mate iemand risico-avers is. Hiervoor moet de kandidaat begrijpen wat risico-avers gedrag is anders kan hij niet bepalen of hij risico-avers gedrag vertoont. Vervolgens moet hij een oplossingspad maken, bijvoorbeeld als volgt: wat is de premie die betaald moet worden? welke kans loop ik dat mijn eigendom gestolen wordt? hoe duur is de aanschaf van een nieuw exemplaar? wat is de waarde van zekerheid t.o.v. onzekerheid? weegt de verzekeringspremie op tegen het gevoel van zekerheid?

Een tweede illustratie van een eindterm op beheersingsniveau toepassen is het volgende:

¹ **Heuristieken** zijn informele, intuïtieve en speculatieve oplossingsstrategieën, die mensen ontwikkelen om bepaalde problemen aan te pakken. In tegenstelling tot algoritmen, die altijd en overal werken, zijn heuristieken specifieke strategieën die we leren gebruiken in specifieke situaties en die niet altijd een oplossing garanderen.

Een kandidaat kan:

- voorbeelden geven van voorraadgrootheden en stroomgrootheden en het belang aantonen van deze grootheden voor de verschillende 'levensfasen' waarin gezinnen zich bevinden;

Een kandidaat moet dus in eerste instantie hebben onthouden wat stroomgrootheden en voorraadgrootheden zijn (memoriseren). Vervolgens moet hij dit vertalen in voorbeelden. Deze vertaling overstijgt het reproductieve; hij moet laten zien dat hij begrepen heeft wat het verschil is tussen de verschillende grootheden. Vervolgens kan de kandidaat met deze grootheden de problemen inzichtelijk maken voor de keuzes die mensen op verschillende momenten in hun leven moeten maken: "Ga ik nu een lange termijn verplichting aan bij de bank door een huis te kopen, of kies ik voor het huren van een huis?", "Investeer ik mijn geld in een eigen onderneming of kies ik voor de zekerheid van een vaste arbeidsovereenkomst?"

Hoofdstuk 2 Domeinen Havo

Domein A Vaardigheden

1. Informatievaardigheden.

De kandidaat kan in contexten:

- de benodigde informatie **selecteren** uit digitale en niet-digitale bronnen zoals tabellen, grafieken, cartoons en/of film- en televisiebeelden;
- de betrouwbaarheid van de gehanteerde databronnen **toelichten**;
- feiten van meningen **onderscheiden**;
- gegeven bronnen **beoordelen** en in combinatie met hun economische kennis komen tot een oplossing van economische vraagstukken.

2. Rekenkundig en/of grafisch onderbouwen.

De kandidaat kan in contexten, mede met gebruikmaking van ICT / (grafische) rekenmachine:

- economische relaties **toelichten** met basisrekenvaardigheden;
- economische relaties rekenkundig, statistisch en grafisch **toelichten**;
- economische relaties **toelichten** met lineaire vergelijkingen;
- berekende resultaten **concretiseren** naar hun economische betekenis;
- informatie uit grafieken **verklaren**.

3. Standpuntbepaling.

De kandidaat kan in contexten:

- de rol van de verschillende actoren **beschrijven**;
- een eventuele botsing van belangen **beschrijven**;
- oplossingen voor mogelijk ongewenste gedrag **bepalen**;
- een standpunt **bepalen**;
- economische kennis **verhelderen** met behulp van een betoog.

4. Strategisch inzicht

Deze vaardigheid wordt verder uitgewerkt in de SLO handreiking voor het schoolexamen, te verschijnen in de zomer van 2007.

5. Experimenten

Deze vaardigheid wordt verder uitgewerkt in de SLO handreiking voor het schoolexamen, te verschijnen in de zomer van 2007.

Domein B: Concept schaarste

De kandidaat kan in contexten analyseren dat beperkte middelen en ongelimiteerde behoeften dwingen tot het maken van keuzes.

Dit concept wordt verder uitgewerkt in de SLO Handreiking voor het schoolexamen, te verschijnen in de zomer van 2007.

Domein C: Concept ruil

De kandidaat kan in contexten analyseren dat het ruilproces de basis vormt voor een optimale inzet van middelen en iedereen optimaal zijn comparatieve voordelen kan benutten. Voorts kan de leerling analyseren dat ruil arbeidsdeling mogelijk maakt en op welke manier geld het ruilproces soepeler laat verlopen.

Dit concept wordt verder uitgewerkt in de SLO Handreiking voor het schoolexamen, te verschijnen in de zomer van 2007.

Domein D: Concept markt

De kandidaat kan in contexten analyseren dat de keuzes en ruil die plaatsvinden worden gecoördineerd via de markt. Prijsvorming is het coördinatiemechanisme waarmee vraag en aanbod op elkaar worden afgestemd. De manier waarop prijsvorming plaatsvindt, is afhankelijk van de marktstructuur (marktvormen) en heeft gevolgen voor toetreding, welvaart en economische politiek.

Vraag en aanbod

De kandidaat kan in contexten:

- met voorbeelden **uitleggen** op welke wijze consumenten een maximaal verschil nastreven tussen de te betalen prijs en de betalingsbereidheid (de prijs die de consument maximaal bereid is te betalen) en dit grafisch **onderbouwen**;
- **aantonen** dat marktevenwicht (prijs en hoeveelheid) ontstaat als vraag en aanbod aan elkaar gelijk zijn en dit zowel grafisch als rekenkundig **onderbouwen**;
- **uitleggen** dat de omzet wordt verkregen door de prijs te vermenigvuldigen met de hoeveelheid en dit zowel grafisch als rekenkundig **onderbouwen**;
- **voorbeelden geven** van factoren waardoor de vraag- en/of aanbodcurve kunnen veranderen en dit zowel grafisch als rekenkundig **onderbouwen**;
- Het vraaggedrag van consumenten bij prijsveranderingen en inkomensveranderingen **verklaren** en dit **onderbouwen** met een berekening waarin dit in de prijselasticiteit en inkomenselasticiteit (beide segmentelasticiteit) tot uitdrukking komt;
- effecten van substitutie en complementariteit van goederen op het koopgedrag van consumenten **verhelderen**;
- **voorbeelden geven** van normale-, inferieure- en luxe goederen en het verband **beschrijven** tussen de aard van deze goederen en de hoogte van de prijselasticiteit en/of de inkomenselasticiteit;
- **verklaren** dat de totale winst maximaal is indien de marginale kosten en de marginale opbrengsten aan elkaar gelijk zijn;
- **toelichten** dat uitbreiding van productie winstgevend/verliesgevend is voor een producent wanneer de marginale kosten lager/hoger zijn dan de marginale opbrengsten.

Toetreding

De kandidaat kan in contexten:

- **voorbeelden geven** van vaste kosten en variabele kosten en **verklaren** dat een producent winst maakt als de opbrengsten hoger zijn dan de kosten en dit zowel grafisch als rekenkundig **onderbouwen**;
- **met voorbeelden uitleggen** dat het break even punt een belangrijk omslagpunt is bij de afweging om wel of niet toe te treden tot een markt en dit zowel grafisch als rekenkundig **onderbouwen**.

Marktstructuur

De kandidaat kan in contexten:

- **aantonen** op welke wijze producenten streven naar maximale winst in een markt van volkomen concurrentie en dit grafisch **onderbouwen**;
- **aantonen** op welke wijze een producent streeft naar maximale winst als sprake is van een monopoliepositie;
- **aantonen** op welke wijze producenten streven naar maximale winst in een markt van monopolistische concurrentie;
- **aantonen** op welke wijze producenten streven naar maximale winst als er sprake is van een oligopolie;
- met **voorbeelden uitleggen** wanneer, waarom en op welke wijze het voor producenten zinnig is prijsdiscriminatie toe te passen.

Welvaart en economische politiek

De kandidaat kan in contexten:

- **met voorbeelden uitleggen** op welke wijze consumenten en producenten streven naar een maximaal consumentensurplus (het verschil tussen de betalingsbereidheid en de te betalen prijs) respectievelijk producentensurplus (het verschil tussen de ontvangen prijs en de minimale prijs waartegen men het goed wil aanbieden) en dit grafisch **onderbouwen**;
- **Verklaren** dat het mechanisme van vraag en aanbod kan leiden tot inefficiënte uitkomsten;
- **beschrijven** dat de overheid kan ingrijpen met behulp van prijsregulering (minimumprijzen en maximumprijzen) en dit ingrijpen grafisch **onderbouwen**;
- **uitleggen** dat de overheid met behulp van toezichthouders op verschillende markten kan optreden;
- effecten van octrooien en patenten op marktgedrag en marktresultaat **herkennen**.

Verplichte context:

Arbeidsmarkt

De kandidaat kan in specifieke situaties op de arbeidsmarkt analyseren dat keuzes en ruil plaatsvinden en analyseren dat loonvorming het coördinatiemechanisme is dat vraag naar arbeid en aanbod van arbeid op elkaar zou moeten afstemmen. In de realiteit voldoet de arbeidsmarkt niet aan alle kenmerken van volledige mededinging en is er sprake van beperkte of ongelijke toetreding en prijsregulering (minimumloon, CAO).

Domein E: Concept ruilen over de tijd

De kandidaat kan in de context van gezinshuishoudingen, ondernemingen en overheid analyseren dat ruil niet alleen op één moment in de tijd plaatsvindt maar ook over de tijd. De prijs die deze intertemporele ruil coördineert is de rente.

Gezinnen ruilen over de tijd

De kandidaat kan in contexten:

- **voorbeelden geven** van voorraadgrootheden en stroomgrootheden en het belang **aantonen** van deze grootheden voor de verschillende 'levensfasen' waarin gezinnen zich bevinden;
- Aan de hand van de levensloop van gezinnen **aantonen** waarom en wanneer zij sparen, investeren in zichzelf en/of een schuld opbouwen;
- De prijs van sparen en lenen **verklaren**;
- met argumenten de keuze tussen sparen en lenen **illustreren** en de financiële gevolgen van sparen en lenen rekenkundig **onderbouwen**;
- **verklaren** dat rente de prijs is voor het uitstellen van consumptie en het onderscheid tussen nominale en reële rente beschrijven en dit rekenkundig **onderbouwen**;
- de invloed van inflatie op sparen en lenen **toelichten** en dit rekenkundig **onderbouwen**;

De overheid ruilt over de tijd

De kandidaat kan in contexten:

- de schuld van de overheid (staatsschuld) **vergelijken** met een private schuld en **verklaren** dat een overheidstekort gezien kan worden als een vorm van uitgestelde belastingheffing.
- met voorbeelden **toelichten** dat de inkomsten en uitgaven van de overheid behoren tot de stroomgrootheden en dat een overheidsschuld een voorraadgrootheid is;
- dilemma's **beschrijven** bij de keuze tussen pensioenvoorzieningen op basis van het omslagstelsel of het kapitaaldekkingstelsel;

Ondernemingen ruilen over de tijd

De kandidaat kan in contexten:

- de financiële gegevens van een onderneming **vertalen** in een elementaire balans (voorraadgrootheden) en resultatenrekening (stroomgrootheden) en dit rekenkundig **onderbouwen**;
- met voorbeelden **toelichten** dat het bij de balans van ondernemingen gaat om voorraadgrootheden en bij de winst- en verliesrekening om stroomgrootheden.

Verplichte contexten:

Huis en hypotheek

De kandidaat kan binnen gezinshuishoudingen de keuzes tussen sparen en lenen in de verschillende

levensfasen analyseren en dit specifiek toepassen op de hypothecaire financiering van de eigen woning. Daarbij betreft de kandidaat ook de invloed van inflatie op inkomen (stroomgrootheid) en vermogen (voorraadgrootheid) en het verband tussen eigen woningbezit, rentelasten en de inkomstenbelasting in Nederland.

Onderwijs en menselijk kapitaal

De kandidaat kan in de context van gezinshuishoudingen de intertemporele ruil analyseren die jongeren maken wanneer zij studieschulden aangaan voor het kunnen volgen van een hogere opleiding. De verdien capaciteit van het menselijk kapitaal, dat opgebouwd wordt door het volgen van onderwijs, stelt de jongeren in staat in een latere fase van het leven de schulden af te lossen. Ook overheidsuitgaven voor het onderwijs, zoals studiebeurzen en bekostiging van het onderwijs, kunnen gezien worden als ‘investerings’ in menselijk kapitaal.

Pensioenen

De kandidaat kan binnen gezinshuishoudingen de intertemporele ruil analyseren die werkenden maken wanneer zij in de levensfase van actieve inzet op de arbeidsmarkt een deel van het inkomen via premiebetaling (collectief of vrijwillig) afdragen aan pensioenfondsen. Via het omslagstelsel of via het kapitaaldekkingsstelsel gebruiken pensioenfondsen deze premie-inkomsten voor het betalen van pensioeninkomen aan de oudere generatie na beëindiging van de actieve inzet op de arbeidsmarkt. Ook kan de kandidaat de rol van de overheid analyseren die via een collectieve regeling (AOW in Nederland) zorg draagt voor een ‘basispensioen’ voor alle burgers. Via het omslagstelsel is er sprake van verplichte solidariteit tussen generaties, welke onder druk kan komen te staan als er sprake is van vergrijzing.

Domein F: Concept samenwerken en onderhandelen

De kandidaat kan in contexten analyseren dat, wanneer belangen van individuele actoren conflicteren, samenwerken en onderhandelen meer surplus oplevert voor (markt)partijen dan te vertrouwen op het nastreven van eigenbelang. Centralisatie, waarbij (collectieve) dwang het middel is om acties tot stand te brengen, kan een alternatief coördinatiemechanisme zijn voor individuele keuzes.

Samenwerken

De kandidaat kan in contexten:

- **aantonen** wanneer sprake is van een gevangenendilemma² en dit rekenkundig **onderbouwen**;
- **voorspellen** wat de uitkomst is van een gevangenendilemma;
- **uitleggen** op welke wijze in een gevangenendilemma individuele of collectieve belangen worden geschaad;
- positieve en/of negatieve externe effecten **beschrijven**;
- met voorbeelden **uitleggen** waarom bij collectieve goederen sprake kan zijn van het gevangenendilemma;
- **aantonen** dat sprake kan zijn van meelifgedrag en met voorbeelden **uitleggen** waarom meelifgedrag een vorm is van een extern effect;
- het nut van collectieve dwang (sociale normen en contracten) **concretiseren**;
- de invloed van zelf binding **verhelderen** bij de totstandkoming van samenwerking.

Onderhandelen

De kandidaat kan in contexten:

- **uitleggen** welke samenwerkingsdilemma's ontstaan bij onderhandelingen als het gaat om de verdeling van het surplus en de consequenties hiervan voor beide partijen **toelichten**;
- **voorbeelden geven** van verzonken kosten en **herkennen** wat de gevolgen kunnen zijn voor de betrokken partijen die verzonken kosten hebben bij onderhandelingen.

² Voor Havo beperkt het gebruik van speltheorie zich tot de volgende groep van spelen:

- spelers bewegen simultaan;
- spelen worden niet herhaald;
- spelers hebben een dominante strategie;
- spelers beschikken over dezelfde informatie;
- er zijn nooit meer dan twee spelers.

Verplichte contexten:

Prijzenoorlog

De kandidaat kan op markten voor goederen en diensten het gevangenendilemma analyseren in een situatie waar producenten door middel van omvangrijke en aanhoudende prijsverlagingen proberen marktaandeel te winnen ten koste van hun concurrenten. Het belang van zelfbinding speelt een grote rol bij het voeren van een dergelijke prijzenoorlog.

Cao-onderhandelingen

De kandidaat kan analyseren welke rol collectieve dwang en zelfbinding spelen bij het collectieve overleg over arbeidsvoorwaarden tussen (vertegenwoordigers van) werkgevers en werknemers.

Europese integratie

De kandidaat kan met betrekking tot de gemeenschappelijke Europese markt (EU) analyseren dat het gevangenendilemma een rol speelt in transacties tussen lidstaten van de EU. Verdere uitbreiding van de EU met nieuwe lidstaten zal een steeds grotere druk leggen op de effectiviteit van de Europese besluitvorming. Samenwerking op basis van vertrouwen tussen lidstaten kan negatieve externe effecten verkleinen of voorkomen en is daarmee essentieel om mogelijke welvaartsverliezen te beperken.

Maatschappelijk verantwoord ondernemen

De kandidaat kan analyseren dat maatschappelijk verantwoord ondernemen (MVO) kan bijdragen aan het verminderen van sommige negatieve externe effecten, door de duurzaamheid van produceren prioriteit te geven boven de winstgevendheid op korte termijn. Duurzaam produceren betekent productie nu combineren met behoud van productiemogelijkheden in de toekomst.

Domein G: Concept risico en informatie

De kandidaat kan in contexten analyseren dat gezinnen en ondernemingen bij het maken van keuzes informatie verzamelen ten einde onzekerheid te verkleinen. Aangezien de informatie vaak een beperkt karakter zal hebben moeten transactiepartijen een inschatting maken van mogelijke gebeurtenissen (risico) en de mate waarin transactiepartners gebeurtenissen beïnvloeden of informatie achterhouden die relevant is voor het tot stand brengen van een transactie (asymmetrische informatie).

Risico en verzekeren

De kandidaat kan in contexten:

- **aantonen** of iemand risico-avers gedrag vertoont en **uitleggen** wat dat voor zijn keuze betekent bij het afsluiten van een verzekering;
- **aantonen** welke afweging een verzekerde maakt tussen kosten en risico bij het afsluiten van een verzekering;
- **aantonen** dat bij verzekeren sprake is van solidariteit en op welke wijze solidariteit risico's kan verkleinen;
- de motieven **beschrijven** om bepaalde verzekeringen wel of niet verplicht voor te schrijven (verplichte solidariteit);
- **uitleggen** dat verzekeraars eigen risico invoeren om zodoende averechtse selectie en/of moreel wangedrag te beperken;
- de keuze van de verzekerde omtrent de hoogte van eigen risico **uitleggen**.

Effecten van asymmetrische informatie

De kandidaat kan in contexten:

- **aantonen** of sprake is van asymmetrische informatie en **beschrijven** op welke wijze partijen daarop inspelen;
- **aantonen** of sprake is van averechtse selectie en **beschrijven** op welke wijze partijen daarop inspelen;
- **aantonen** of sprake is van moreel wangedrag en **beschrijven** op welke wijze partijen daarop inspelen.

Risico en beleggen

De kandidaat kan in contexten:

- **voorbeelden geven** van beleggingen met een hoog/laag risico en de keuze hiervoor **toelichten** met argumenten;
- obligaties en aandelen **vergelijken** ten aanzien van de mate van risico en het te verwachten rendement;
- **uitleggen** dat aandelen en obligaties in waarde dalen/stijgen bij stijging/daling van de rente.

Risico in bedrijf

De kandidaat kan in contexten:

- de keuze omtrent het aantrekken van eigen en vreemd vermogen van een onderneming (eenmanszaak, vennootschap onder firma of BV) **toelichten**;
- **voorbeelden geven** van onderpand en **uitleggen** waarom onderpand het risico voor de kredietgever kan verminderen;
- **verklaren** dat de te kiezen bedrijfsvorm (in casu de scheiding tussen eigendom en vermogen) invloed heeft op de toedeling van het ondernemingsrisico.

Verplichte contexten:

Sociale zekerheid

De kandidaat kan op het gebied van de sociale zekerheid in Nederland analyseren in welke situaties sprake is van risicosolidariteit en dat de overheid motieven heeft om voor sommige risico's deze solidariteit collectief af te dwingen. De sociale zekerheid in Nederland is een mix van collectieve risicolast en individuele verantwoordelijkheden. Fundamentele maatschappelijke risico's als arbeidsongeschiktheid, werkloosheid en ziekte(kosten) behoren steeds vaker tot het domein van particuliere verzekeraars. Effecten van asymmetrische informatie, zoals averechtse selectie en moreel wangedrag, spelen een rol bij collectieve verzekeringen. In toenemende mate wordt getracht de verzekerden aan te spreken op eigen verantwoordelijkheid: prikkelen in plaats van verzekeren.

Faillissement en aansprakelijkheid

De kandidaat kan analyseren hoe de te kiezen bedrijfsvorm invloed heeft op de toedeling van het ondernemingsrisico en welke gevolgen deze keuze heeft voor aansprakelijkheid van de eigenaren en/of vermogensverschaffers. Ondernemingen die georganiseerd worden als rechtspersoon, zoals een BV, kennen doorgaans een betere bescherming bij faillissement dan persoonlijke ondernemingsvormen. De beperkte aansprakelijkheid van vermogensverschaffers maakt het voor een BV makkelijker eigen vermogen (aandeelhouders) aan te trekken. Anderzijds kan een mogelijke scheiding tussen eigendom en bedrijfsleiding tot conflicten leiden op gebied van besluitvorming. Belangen van aandeelhouders en bedrijfsleiding kunnen verschillen.

Domein H: Concept welvaart en groei

De kandidaat kan in contexten analyseren wat op nationaal en op mondiaal niveau de oorzaken zijn van economische groei en van de verdeling van inkomen en welvaart. Keuzes op microniveau werken door op macroniveau in elke economie die gekenmerkt wordt door wederzijds afhankelijke markten.

Welvaart

De kandidaat kan in contexten:

- de relatie **beschrijven** tussen het BBP en de toegevoegde waarde;
- **toelichten** waarom de omvang van het BBP een beperkte welvaartsmaatstaf is;
- het BBP **verklaren** vanuit productie, inkomensvorming en de finale bestedingen en dit rekenkundig **onderbouwen**;
- het systeem van de nationale rekeningen **uitleggen** en daarbij de sectoren gezinnen, ondernemingen, overheid en buitenland **onderscheiden**;
- met behulp van berekeningen de geldkringloop en nationale rekeningen **verhelderen**;
- met behulp van de Lorenzcurve de verdeling van het primaire inkomen en het secundaire inkomen **concretiseren** en dit zowel grafisch en rekenkundig **onderbouwen**;
- **verklaren** waarom de Lorenzcurves kunnen verschillen tussen landen;
- **aantonen** dat het stelsel voor de inkomstenbelasting een afspiegeling is van de opvattingen over de gewenste mate van inkomensongelijkheid tussen individuen en groepen (nivelleren en denivelleren);
- verschillende belastingstelsels **beschrijven** (zoals progressief tarief, proportioneel tarief, degressief tarief) en de gevolgen **concretiseren** voor de inkomens, met gebruikmaking van de parameters marginaal belastingtarief en heffingskorting.

Groei

De kandidaat kan in contexten:

- structuurontwikkeling en de groei van het BBP door inzet van de productiefactoren **verklaren** en met **voorbeelden uitleggen** dat menselijk kapitaal en technologische vooruitgang van steeds groter economisch belang zijn;
- productiviteitsverschillen tussen landen **verklaren**;
- convergentie en divergentie van ontwikkelingslanden en ontwikkelde landen aan de hand van de ontwikkeling van en determinanten voor het BBP **verklaren**;
- de verschillende inkomenscategorieën **classificeren** en ontwikkelingen in de categoriale inkomensverdeling **verklaren**.

Domein I: Concept goede tijden, slechte tijden

De kandidaat kan in contexten analyseren waarom er sprake is van korte termijn schommelingen in economische activiteiten en welke mogelijkheden en grenzen er zijn voor conjunctuurbeleid. Conjunctuurschommelingen laten zich niet gemakkelijk beïnvloeden mede door toedoen van rigiditeiten.

Conjuncturele verschijnselen

De kandidaat kan in contexten:

- aan de hand van de geaggregeerde vraag en het geaggregeerde aanbod de relatie tussen de hoeveelheid goederen en diensten en het nationale prijsniveau **bepalen** en dit grafisch **onderbouwen**;
- de gevolgen **uitleggen** van prijsrigiditeit op de korte termijn;
- de gevolgen **uitleggen** van flexibele prijzen op de langere termijn;
- de relatie tussen de geaggregeerde vraag en het prijsniveau **uitleggen** en de daaruit resulterende neutraliteit van geld uitleggen aan de hand van de Verkeersvergelijking van Fisher en deze relaties rekenkundig **onderbouwen**;
- **verklaren** dat de verandering van prijzen (inflatie en deflatie) van goederen en diensten invloed heeft op de koopkracht van mensen;
- **uitleggen** dat in situaties van laagconjunctuur door loonstarheid op korte termijn onvrijwillige werkloosheid ontstaat en op langere termijn, door werking van het marktmechanisme, het evenwicht hersteld kan worden en dit grafisch **onderbouwen**;
- welvaartsvaste uitkeringen en waarde vaste uitkeringen **vergelijken** en dit rekenkundig **onderbouwen**;
- **verklaren** dat het aanbod van en de vraag naar een valuta de wisselkoers (prijs van een valuta) bepalen en dit rekenkundig **onderbouwen**;
- **verklaren** dat het aanbod van en de vraag naar valuta het gevolg is van internationale transacties en op welke manier deze geregistreerd worden op een betalingsbalans (lopende rekening en kapitaalrekening) en dit rekenkundig **onderbouwen**;
- **verklaren** dat het loonniveau, de arbeidsproductiviteit en de inflatie invloed hebben op de internationale concurrentiepositie en daarmee op de betalingsbalans en de wisselkoers en dit rekenkundig **onderbouwen**.

Registratie van conjunctuur

De kandidaat kan in contexten:

- **verklaren** dat met behulp van het prijsindexcijfer de inflatie berekend kan worden en dit rekenkundig **onderbouwen**;
- **voorbeelden geven** van conjunctuurindicatoren en **aantonen** dat deze indicatoren aanwijzingen kunnen zijn voor veranderingen in de groei van het BBP;
- het verschil **uitleggen** tussen nominale groei en reële economische groei;
- de feitelijke groei van het BBP **vergelijken** met de trendmatige groei (laagconjunctuur/hogconjunctuur).

Conjunctuurbeleid

De kandidaat kan in contexten:

- **toelichten** op welke wijze de overheid conjunctuurbeleid kan voeren en **onderscheid maken** tussen anticyclisch en pro-cyclisch conjunctuurbeleid;
- **voorbeelden geven** van ingebouwde stabilisatoren en **aantonen** dat deze een dempende invloed kunnen hebben op de schommelingen in de conjunctuur;
- **uitleggen** op welke wijze een Centrale Bank het rente-instrument kan inzetten om de inflatie te beteugelen.

Verplichte context:

ECB en stabiliteitspact

De kandidaat kan analyseren dat het rentebeleid van de Europese Centrale Bank (ECB) voor de landen die deelnemen aan de EMU een dempende invloed kan hebben op de conjuncturele schommelingen. Het stabiliteitspact dat alle EMU-landen voorschrijft het overheidstekort te beperken onder de grens van 3% van het bruto binnenlands product, draagt bij aan een beleid van inflatiebeperking. Dit pact zou ook kunnen bijdragen aan het beperken van conjuncturele schommelingen, door meer convergentie tussen de EMU-landen te realiseren.

Hoofdstuk 3 Domeinen Vwo

Domein A Vaardigheden

1. Informatievaardigheden.

De kandidaat kan in contexten:

- de benodigde informatie selecteren uit digitale en niet-digitale bronnen zoals tabellen, grafieken, cartoons en/of film- en televisiebeelden;
- de betrouwbaarheid van de gehanteerde databronnen toelichten;
- feiten van meningen onderscheiden;
- gegeven bronnen beoordelen en in combinatie met hun economische kennis komen tot een oplossing van economische vraagstukken.

2. Rekenkundig en/of grafisch onderbouwen.

De kandidaat kan in contexten, mede met gebruikmaking van ICT / (grafische) rekenmachine:

- economische relaties toelichten met basisrekenvaardigheden;
- economische relaties rekenkundig, statistisch en grafisch toelichten;
- economische relaties toelichten met lineaire vergelijkingen;
- berekende resultaten concretiseren naar hun economische betekenis;
- informatie uit grafieken verklaren.

3. Standpuntbepaling.

De kandidaat kan in contexten:

- de rol van de verschillende actoren beschrijven;
- een eventuele botsing van belangen beschrijven;
- oplossingen voor mogelijk ongewenste gedrag bepalen;
- een standpunt bepalen;
- economische kennis verhelderen met behulp van een betoog.

4. Strategisch inzicht

Deze vaardigheid wordt verder uitgewerkt in de SLO handreiking voor het schoolexamen, te verschijnen in de zomer van 2007

5. Experimenten

Deze vaardigheid wordt verder uitgewerkt in de SLO handreiking voor het schoolexamen, te verschijnen in de zomer van 2007.

Domein B: Concept schaarste

De kandidaat kan in contexten analyseren dat beperkte middelen en ongelimiteerde behoeften dwingen tot het maken van keuzes.

Dit concept wordt verder uitgewerkt in de SLO Handreiking voor het schoolexamen, te verschijnen in de zomer van 2007.

Domein C: Concept ruil

De kandidaat kan in contexten analyseren dat het ruilproces de basis vormt voor een optimale inzet van middelen en iedereen optimaal zijn comparatieve voordelen kan benutten. Voorts kan de leerling analyseren dat ruil arbeidsdeling mogelijk maakt en op welke manier geld het ruilproces soepeler laat verlopen.

Dit concept wordt verder uitgewerkt in de SLO Handreiking voor het schoolexamen, te verschijnen in de zomer van 2007.

Domein D: Concept markt

De kandidaat kan in contexten analyseren dat de keuzes en ruil die plaatsvinden worden gecoördineerd via de markt. Prijsvorming is het coördinatiemechanisme waarmee vraag en aanbod op elkaar worden afgestemd. De manier waarop prijsvorming plaatsvindt, is afhankelijk van de marktstructuur (marktvormen) en heeft gevolgen voor toetreding, welvaart en economische politiek.

Vraag en aanbod

De kandidaat kan in contexten:

- met voorbeelden **uitleggen** op welke wijze consumenten een maximaal verschil nastreven tussen de te betalen prijs en de betalingsbereidheid (de prijs die de consument maximaal bereid is te betalen) en dit grafisch **onderbouwen**;
- **aantonen** dat marktevenwicht (prijs en hoeveelheid) ontstaat wanneer vraag en aanbod aan elkaar gelijk zijn en dit zowel grafisch als rekenkundig **onderbouwen**;
- **uitleggen** dat de omzet wordt verkregen door de prijs te vermenigvuldigen met de hoeveelheid en dit zowel grafisch als rekenkundig **onderbouwen**;
- **voorbeelden geven** van factoren waardoor de vraag- en aanbodcurve kunnen veranderen en dit zowel grafisch als rekenkundig **onderbouwen**;
- Het vraaggedrag van consumenten bij prijsveranderingen en inkomensveranderingen **aantonen** en dit **onderbouwen** met een berekening waarin dit in de prijselasticiteit en inkomenselasticiteit (beide segmentelasticiteit) tot uitdrukking komt;
- effecten van substitutie en complementariteit van goederen op het koopgedrag **verhelderen**;
- **voorbeelden geven** van normale, inferieure- en luxe goederen **en de relatie aantonen** tussen de aard van deze goederen en de hoogte van de prijselasticiteit en/of de inkomenselasticiteit;
- **voorbeelden geven** van vaste en variabele kosten en **verklaren** dat een producent winst maakt als de opbrengsten hoger zijn dan de kosten en dit zowel grafisch als rekenkundig **onderbouwen**;
- **verklaren** dat de totale winst maximaal is indien de marginale kosten en de marginale opbrengsten aan elkaar gelijk zijn **en dit grafisch onderbouwen**;
- **toelichten** dat uitbreiding van productie winstgevend/verliesgevend is voor een producent wanneer de marginale kosten lager/hoger zijn dan de marginale opbrengsten **en dit grafisch onderbouwen**.

Marktstructuur

De kandidaat kan in contexten:

- **aantonen** op welke wijze producenten streven naar maximale winst in een situatie van volkomen concurrentie en dit grafisch **onderbouwen**;
- **aantonen** op welke wijze een producent streeft naar maximale winst als er sprake is van een monopolie **en dit grafisch onderbouwen**;
- **aantonen** op welke wijze producenten streven naar maximale winst in een situatie van monopolistische concurrentie **en dit grafisch onderbouwen**;

³In vet zijn de verschillen tussen havo en vwo inzichtelijk gemaakt.

- **aantonen** op welke wijze producenten streven naar maximale winst als er sprake is van een oligopolie **en dit grafisch onderbouwen**;
- met **voorbeelden uitleggen** wanneer, waarom en op welke wijze het voor producenten zinnig is prijsdiscriminatie toe te passen **en dit grafisch onderbouwen**.

Welvaart en economische politiek

De kandidaat kan in contexten:

- met **voorbeelden uitleggen** op welke wijze consumenten en producenten streven naar een maximaal consumentensurplus respectievelijk producentensurplus (het verschil tussen de ontvangen prijs en de minimale prijs waartegen men het goed wil aanbieden) en dit grafisch **onderbouwen**;
- **verklaren** dat de som van het consumentensurplus en het producentensurplus de maatstaf is om maatschappelijke welvaart te meten;
- **uitleggen** dat als het consumentensurplus en het producentensurplus maximaal is, er sprake is van een Pareto-efficiënte situatie;
- met behulp van het Harberger driehoek **herkennen** hoe welvaartsverliezen ontstaan en dit **grafisch onderbouwen**;
- Met voorbeelden **uitleggen** dat doelmatigheid in de politiek vaak kan strijden met het criterium van rechtvaardigheid;
- Met voorbeelden **uitleggen** welke invloed belastingen en subsidies hebben op de verdeling van het consumenten en producentensurplus en **uitleggen** hoe afwenteling hierbij een rol speelt en dit **grafisch onderbouwen**;
- **Aantonen** dat het mechanisme van vraag en aanbod kan leiden tot inefficiënte uitkomsten;
- **beschrijven** dat de overheid kan ingrijpen met behulp van prijsregulering (minimumprijzen en maximumprijzen) en dit ingrijpen grafisch **onderbouwen**;
- **Uitleggen** dat de overheid met behulp van toezichthouders op verschillende markten kan optreden;
- Effecten van octrooien en patenten op marktgedrag en marktresultaat **beschrijven**.

Verplichte contexten:

Arbeidsmarkt

De kandidaat kan in specifieke situaties op de arbeidsmarkt analyseren dat keuzes en ruil plaatsvinden en analyseren dat loonvorming het coördinatiemechanisme is dat vraag naar arbeid en aanbod van arbeid op elkaar zou moeten afstemmen. In de realiteit voldoet de arbeidsmarkt niet aan alle kenmerken van volledige mededinging en is er sprake van beperkte of ongelijke toetreding en prijsregulering (minimumloon, CAO).

Innovatie en O&O

De kandidaat kan analyseren dat innovatie, verkregen door investeringen in onderzoek en ontwikkeling voor ondernemingen marktmacht kan opleveren. Een via patenten of octrooien verkregen (tijdelijke) monopoliepositie kan leiden tot welvaartsverlies, maar anderzijds is innovatie een belangrijke motor voor economische groei. Er is sprake van een uitruil: te brede en te lange octrooien resulteren in te veelomvattende monopolies die te langdurig in stand worden gehouden; te smalle en te korte octrooien verminderen dusdanig de prikkel tot innovatie dat investeringen in innovatie te weinig worden gestimuleerd. De overheid treedt hierin regulerend op door een gebalanceerde inzet van het concurrentiebeleid (via de mededingingsautoriteit en andere toezichthouders op markten) en het ontwerp en de uitvoering van wetgeving op het gebied van patenten en octrooien.

Handelsliberalisatie

De kandidaat kan keuzes en ruil analyseren die plaatsvinden op mondiaal niveau: de wereldhandel. Het openstellen van markten kan toegepast worden op de situatie op de wereldmarkt met enkele grote handelsblokken. Uitbreiding van vrijhandel kan gevolgen hebben voor consumenten(surplus) en producenten(surplus) en daarmee ook voor de omvang én verdeling van de mondiale welvaart.

Domein E: Concept ruilen over de tijd

De kandidaat kan in de context van gezinshuishoudingen, ondernemingen en overheid analyseren dat ruil niet alleen op één moment in de tijd plaatsvindt maar ook over de tijd. De prijs die deze intertemporele ruil coördineert is de rente.

Gezinnen ruilen over de tijd

De kandidaat kan in contexten:

- **voorbeelden geven** van voorraadgrootheden en stroomgrootheden en het belang **aantonen** van deze grootheden voor de verschillende levensfasen waarin gezinnen zich bevinden **en dit rekenkundig toelichten**;
- Aan de hand van de levensloop van gezinnen **aantonen** waarom en wanneer zij sparen, investeren in zichzelf en/of een schuld opbouwen;
- De prijs van sparen en lenen **verklaren**;
- met argumenten de keuze tussen sparen en lenen **illustreren** en de financiële gevolgen van sparen en lenen rekenkundig **onderbouwen**;
- **verklaren** dat rente de prijs is voor het uitstellen van consumptie en het onderscheid tussen nominale en reële rente beschrijven en dit rekenkundig **onderbouwen**;
- de invloed van inflatie op sparen en lenen **toelichten** en rekenkundig **onderbouwen**;

De overheid ruilt over de tijd

De kandidaat kan in contexten:

- de schuld van de overheid (staatsschuld) **vergelijken** met een private schuld en **verklaren** dat een overheidstekort gezien kan worden als een vorm van uitgestelde belastingheffing;
- met voorbeelden **toelichten** dat de inkomsten en uitgaven van de overheid behoren tot de stroomgrootheden en dat een overheidsschuld een voorraadgrootheid is;
- **voorbeelden geven** van structurele uitgaven en incidentele uitgaven en **toelichten** dat structurele uitgaven worden gedekt door belastinginkomsten en dat incidentele uitgaven worden gedekt door een financieringstekort;
- **uitleggen** dat het spreiden van belasting in de tijd leidt tot een lager welvaartsverlies;
- dilemma's **beschrijven** bij de keuze tussen pensioenvoorzieningen op basis van het omslagstelsel en het kapitaaldeckingsstelsel.

Ondernemingen ruilen over de tijd

De kandidaat kan in contexten:

- de financiële gegevens van een onderneming **vertalen** in een elementaire balans (voorraadgrootheden) en resultatenrekening (stroomgrootheden) en dit rekenkundig **onderbouwen**;
- met voorbeelden **toelichten** dat het bij de balans van ondernemingen gaat om voorraadgrootheden en bij de winst- en verliesrekening om stroomgrootheden.

Verplichte contexten:

Onderwijs en menselijk kapitaal

De kandidaat kan in de context van gezinshuishoudingen de intertemporele ruil analyseren die jongeren maken wanneer zij studieschulden aangaan voor het kunnen volgen van een hogere opleiding. De verdien capaciteit van het menselijk kapitaal, dat opgebouwd wordt door het volgen van onderwijs, stelt de jongeren in staat in een latere fase van het leven de schulden af te lossen. Ook overheidsuitgaven voor het onderwijs, zoals studiebeurzen en bekostiging van het onderwijs, kunnen gezien worden als 'investeringen' in menselijk kapitaal.

Pensioenen

De kandidaat kan binnen gezinshuishoudingen de intertemporele ruil analyseren die werkenden maken wanneer zij in de levensfase van actieve inzet op de arbeidsmarkt een deel van het inkomen via premiebetaling (collectief of vrijwillig) afdragen aan pensioenfondsen. Via het omslagstelsel of via het kapitaaldeckingsstelsel gebruiken pensioenfondsen deze premie-inkomsten voor het betalen van pensioeninkomen aan de oudere generatie na beëindiging van de actieve inzet op de arbeidsmarkt. Ook kan de kandidaat de rol van de overheid analyseren die via een collectieve regeling (AOW in Nederland) zorg draagt voor een 'basispensioen' voor alle burgers. Via het omslagstelsel is er sprake van verplichte solidariteit tussen generaties, welke onder druk kan komen te staan als er sprake is van vergrijzing.

Domein F: Concept samenwerken en onderhandelen

De kandidaat kan in contexten analyseren dat, wanneer belangen van individuele actoren conflicteren, samenwerken en onderhandelen meer surplus oplevert voor (markt)partijen dan te vertrouwen op het nastreven van eigenbelang. Centralisatie, waarbij (collectieve) dwang het middel is om acties tot stand te brengen, kan een alternatief coördinatiemechanisme zijn voor individuele keuzes.

Samenwerken

De kandidaat kan in contexten:

- **aantonen** wanneer sprake is van een gevangenendilemma³ en dit rekenkundig **onderbouwen**;
- **voorspellen** wat de uitkomst is van een gevangenendilemma **en uitleggen dat deze uitkomst een evenwicht is dat gevormd wordt door dominante strategieën**;
- **uitleggen** waarom in een gevangenendilemma individuele of collectieve belangen worden geschaad;
- met voorbeelden **uitleggen** waarom bij collectieve goederen sprake kan zijn van het gevangenendilemma;
- **een Nash evenwicht onderscheiden van een evenwicht in dominante strategieën**;
- **verklaren dat herhaling van een gevangenendilemma invloed heeft op de uitkomsten**;
- **met voorbeelden uitleggen dat het herhaaldelijk treffen van dezelfde spelers kan leiden tot meerdere evenwichtsuitkomsten**;
- positieve en/of negatieve externe effecten **beschrijven**;
- **aantonen** dat sprake kan zijn van meelifgedrag en met voorbeelden **uitleggen** waarom meelifgedrag een vorm is van een extern effect;
- **uitleggen dat verschillen in sociale normen oorzaak kunnen zijn van meerdere evenwichtsuitkomsten en de gevolgen daarvan op het afsluiten van contracten verklaren**;
- **simultane spelen onderscheiden van sequentiële spelen**;
- **verklaren dat zelfbinding geloofwaardig moet zijn om invloed te hebben op de speluitkomst**;
- **uitleggen dat reputaties invloed hebben op de speluitkomsten, en illustreren dat ze de geloofwaardigheid van zelfbinding beïnvloeden**;
- **aantonen dat zelfbinding marktpartijen kan afschrikken om tot een markt toe te treden**;
- de invloed van zelf binding **verhelderen** bij de totstandkoming van samenwerking.

³ Voor Vwo beperkt het gebruik van speltheorie zich tot de volgende groep van spelen:

- spelers bewegen simultaan of sequentieel;
- spelen kunnen worden herhaald;
- spelers hoeven geen dominante strategie te hebben in de statische versie van het spel;
- spelers beschikken over dezelfde informatie;
- er zijn nooit meer dan twee spelers.

Onderhandelen

De kandidaat kan in contexten:

- **uitleggen** welke samenwerkingsdilemma's ontstaan bij onderhandelingen als het gaat om de verdeling van het surplus en de consequenties hiervan voor beide partijen **toelichten**;
- **voorbeelden geven** van verzonken kosten en **uitleggen** wat de mogelijke gevolgen kunnen zijn voor benadeelde partijen die verzonken kosten hebben bij onderhandelingen;
- **voorbeelden geven van kosten in geval van specifieke investeringen en deze in relatie brengen met het berovingsprobleem.**

Verplichte contexten:

Prijzenoorlog

De kandidaat kan op markten voor goederen en diensten het gevangenendilemma analyseren in een situatie waar producenten door middel van omvangrijke en aanhoudende prijsverlagingen proberen marktaandeel te winnen ten koste van hun concurrenten. Het belang van zelfbinding speelt een grote rol bij het voeren van een dergelijke prijzenoorlog.

Ook kan de kandidaat analyseren dat een steeds terugkerende prijzenslag tussen concurrenten gezien kan worden als een herhaald spel, waarin de producenten rekening moeten houden met het reputatieeffect. In deze situatie kunnen concurrenten in de verleiding komen om prijsafspraken te maken hetgeen verboden is door de mededingingswet.

Cao-onderhandelingen

De kandidaat kan analyseren welke rol collectieve dwang en zelfbinding spelen bij het collectieve overleg over arbeidsvoorwaarden tussen (vertegenwoordigers van) werkgevers en werknemers. In het jaarlijks terugkerende overleg, een herhaald spel, over een collectieve arbeidsovereenkomst (CAO) weten de onderhandelende partijen dat hun eigen belangen sterk gekoppeld zijn aan die van de andere partij. Dat maakt samenwerken aannemelijk.

Europese integratie

De kandidaat kan met betrekking tot de gemeenschappelijke Europese markt (EU) analyseren dat het gevangenendilemma een rol speelt in transacties tussen lidstaten van de EU. Verdere uitbreiding van de EU met nieuwe lidstaten zal een steeds grotere druk leggen op de effectiviteit van de Europese besluitvorming. Samenwerking op basis van vertrouwen tussen lidstaten kan negatieve externe effecten verkleinen of voorkomen en is daarmee essentieel om mogelijke welvaartsverliezen te beperken.

Maatschappelijk verantwoord ondernemen

De kandidaat kan analyseren dat maatschappelijk verantwoord ondernemen (MVO) kan bijdragen aan het verminderen van sommige negatieve externe effecten, door de duurzaamheid van produceren prioriteit te geven boven de winstgevendheid op korte termijn. Duurzaam produceren betekent productie nu combineren met behoud van productiemogelijkheden in de toekomst.

Domein G: Concept risico en informatie

De kandidaat kan in contexten analyseren dat gezinnen en ondernemingen bij het maken van keuzes informatie verzamelen ten einde onzekerheid te verkleinen. Aangezien de informatie vaak een beperkt karakter zal hebben moeten transactiepartijen een inschatting maken van mogelijke gebeurtenissen (risico) en de mate waarin transactiepartners gebeurtenissen beïnvloeden of informatie achterhouden die relevant is voor het tot stand brengen van een transactie (asymmetrische informatie).

Risico en verzekeren

De kandidaat kan in contexten:

- **aantonen** of iemand risico-avers gedrag vertoont en **uitleggen** wat dat voor zijn keuze betekent bij het afsluiten van een verzekering;
- **aantonen** welke afweging een verzekerde maakt tussen kosten en risico bij het afsluiten van een verzekering;
- **aantonen** dat bij verzekeren sprake is van solidariteit en op welke wijze solidariteit risico's kan verkleinen;
- de motieven **beschrijven** om bepaalde verzekeringen wel of niet verplicht voor te schrijven (verplichte solidariteit);
- **uitleggen** dat verzekeraars eigen risico invoeren om zodoende averechtse selectie en/of moreel wangedrag te beperken;
- de keuze van de verzekerde omtrent de hoogte van eigen risico **uitleggen**.

Effecten van asymmetrische informatie

De kandidaat kan in contexten:

- **aantonen** in welke situaties er sprake is van asymmetrische informatie en **bepalen** hoe partijen daarop inspelen;
- **aantonen** in welke situaties er sprake is van averechtse selectie en **bepalen** hoe partijen daarop inspelen;
- **aantonen** in welke situaties er sprake is van moreel wangedrag en **bepalen** hoe partijen daarop inspelen.

Risico en beleggen

De kandidaat kan in contexten:

- **voorbeelden geven** van beleggingen met een hoog/laag risico en de keuze hiervoor **toelichten** met argumenten;
- obligaties en aandelen **vergelijken** ten aanzien van de mate van risico en het te verwachten rendement;
- **uitleggen** dat aandelen en obligaties in waarde dalen/stijgen bij stijging/daling van de rente.

Risico in bedrijf

De kandidaat kan in contexten:

- de keuze omtrent het verkrijgen van eigen en vreemd vermogen van een onderneming (eenmanszaak, vennootschap onder firma, BV of NV) **toelichten**;
- **voorbeelden geven** van onderpand en **uitleggen** waarom onderpand het risico voor de kredietgever kan verminderen;
- **aantonen dat de principaal-agent relatie invloed heeft op de toedeling van het ondernemingsrisico**;
- **aantonen** dat de te kiezen bedrijfsvorm (in casu de scheiding tussen eigendom en vermogen) invloed heeft op de toedeling van het ondernemingsrisico;
- **verklaren dat bij privatisering van overheidsondernemingen de overheid voor het dilemma tussen prikkelen versus verzekeren staat.**

Instituties

De kandidaat kan in contexten:

- **Uitleggen dat de overheid met behulp van financiële toezichthouders kan optreden tegen ongewenste gedragingen.**

Verplichte contexten:

Sociale zekerheid

De kandidaat kan op het gebied van de sociale zekerheid in Nederland analyseren wanneer en op welke wijze sprake is van risicosolidariteit en dat de overheid motieven heeft om voor sommige risico's deze solidariteit collectief af te dwingen. De sociale zekerheid in Nederland is een mix van collectieve risicolast en individuele verantwoordelijkheden. Fundamentele maatschappelijke risico's als arbeidsongeschiktheid, werkloosheid en ziekte(kosten) behoren steeds vaker tot het domein van particuliere verzekeraars. Effecten van asymmetrische informatie, zoals averechtse selectie en moreel wangedrag, spelen een rol bij collectieve verzekeringen. In toenemende mate wordt getracht de verzekerden aan te spreken op eigen verantwoordelijkheid: prikkelen in plaats van verzekeren.

Privatisering

De kandidaat kan analyseren dat privatisering kan leiden tot meer particuliere investeringen. Het toedelen van de winsten, gekoppeld aan het ondernemingsrisico, biedt prikkels om te innoveren en te streven naar kostenbeheersing. In een situatie van publiek eigendom is deze prikkel beperkt aanwezig. Een belangrijk aspect van privatisering is de principaal-agent-relatie die ontstaat tussen de staat/principaal (via haar toezichthouders) en de onderneming/agent (via het bedrijfsmanagement). Het opstellen van de juiste condities voor privatisering van een voormalige overheidstaak houdt rekening met de prikkelstructuur die opgesloten zit in de ontstane principaal-agent-relatie.

Domein H: Concept welvaart en groei

De kandidaat kan in contexten analyseren wat op nationaal en op mondiaal niveau de oorzaken zijn van economische groei en van de verdeling van inkomen en welvaart. Keuzes op microniveau werken door op macroniveau in elke economie die gekenmerkt wordt door wederzijds afhankelijke markten.

Algemeen evenwicht

De kandidaat kan in contexten:

- met voorbeelden uitleggen dat ontwikkelingen op een bepaalde markt gevolgen kunnen hebben voor de uitkomsten op een andere markt;
- een reële en monetaire kringloop uitleggen en grafisch en rekenkundig toelichten.

Welvaart

De kandidaat kan in contexten:

- de relatie beschrijven tussen het BBP en de toegevoegde waarde;
- toelichten waarom de omvang van het BBP een beperkte welvaartsmaatstaf is;
- het BBP verklaren vanuit productie, inkomensvorming en de finale bestedingen en dit rekenkundig onderbouwen;
- het systeem van de nationale rekeningen uitleggen en daarbij de sectoren gezinnen, ondernemingen, overheid en buitenland onderscheiden;
- met behulp van berekeningen de nationale rekeningen verhelderen;
- met behulp van de Lorenzcurve de verdeling van het primaire inkomen en het secundaire inkomen concretiseren en dit grafisch en rekenkundig onderbouwen;
- verklaren waarom de Lorenzcurves kunnen verschillen tussen landen;
- aantonen dat het belastingstelsel een afspiegeling is van de opvattingen over de gewenste mate van inkomensongelijkheid tussen individuen en groepen (nivelleren en denivelleren);
- verschillende belastingstelsels beschrijven (zoals progressief tarief, proportioneel tarief, degressief tarief) en de gevolgen concretiseren voor de inkomens, met gebruikmaking van de parameters marginaal belastingtarief en heffingskorting.

Groei

De kandidaat kan in contexten:

- structuurontwikkeling en de groei van het BBP door inzet van de productiefactoren verklaren en met voorbeelden uitleggen dat menselijk kapitaal en technologische vooruitgang van steeds groter belang zijn;
- productiviteitsverschillen tussen landen verklaren;
- convergentie en divergentie van ontwikkelingslanden en ontwikkelde landen aan de hand van de ontwikkeling van en determinanten voor het BBP verklaren;
- de verschillende inkomenscategorieën classificeren en ontwikkelingen in de categoriale inkomensverdeling verklaren.

Domein I: Concept goede tijden, slechte tijden

De kandidaat kan in contexten analyseren waarom er sprake is van korte termijn schommelingen in economische activiteiten en welke mogelijkheden en grenzen er zijn voor conjunctuurbeleid. Conjunctuurschommelingen laten zich niet gemakkelijk beïnvloeden mede door toedoen van rigiditeiten.

Conjuncturele verschijnselen

De kandidaat kan in contexten:

- aan de hand van de geaggregeerde vraag en het geaggregeerde aanbod de relatie tussen de hoeveelheid goederen en diensten en het nationale prijsniveau **bepalen** en grafisch **onderbouwen**;
- de gevolgen **uitleggen** van prijsrigiditeit op de korte termijn;
- de gevolgen **uitleggen** van flexibele prijzen op de langere termijn;
- de relatie tussen de geaggregeerde vraag en het prijsniveau **uitleggen** en de daaruit resulterende neutraliteit van geld uitleggen aan de hand van de Verkeersvergelijking van Fisher en deze relaties rekenkundig **onderbouwen**;
- **verklaren** dat de verandering van prijzen (inflatie en deflatie) van goederen en diensten invloed heeft op de koopkracht van mensen;
- **verklaren dat een economie met geld als ruilmiddel vervalt tot een ruileconomie als hyperinflatie optreedt**;
- **aantonen dat mensen aan het verschijnsel van geldillusie lijden**;
- **uitleggen** dat in situaties van laagconjunctuur door loonstarheid op korte termijn onvrijwillige werkloosheid ontstaat en op langere termijn, door werking van het marktmechanisme, het evenwicht hersteld kan worden en dit grafisch **onderbouwen**;
- welvaartsvaste uitkeringen en waarde vaste uitkeringen **vergelijken** en rekenkundig **onderbouwen**;
- **verklaren** dat het aanbod van en de vraag naar een valuta de wisselkoers (prijs van een valuta) bepalen en rekenkundig **onderbouwen**;
- **uitleggen** dat het aanbod van en de vraag naar valuta het gevolg is van internationale transacties en op welke manier deze geregistreerd worden op een betalingsbalans (lopende rekening en kapitaalrekening) en dit rekenkundig **onderbouwen**;
- **verklaren** dat het loonniveau, de arbeidsproductiviteit en de inflatie invloed hebben op de internationale concurrentiepositie en daarmee op de betalingsbalans en de wisselkoers.

Registratie van conjunctuur

De kandidaat kan in contexten:

- **verklaren** dat met behulp van het prijsindexcijfer de inflatie berekend kan worden en dit rekenkundig **onderbouwen**;
- **voorbeelden geven** van conjunctuurindicatoren en **aantonen** dat deze indicatoren aanwijzingen kunnen zijn voor veranderingen in de groei van het BBP;
- het verschil **uitleggen** tussen nominale en reële economische groei;
- de feitelijke groei van het BBP **vergelijken** met de trendmatige groei (laagconjunctuur/hogconjunctuur).

Conjunctuurbeleid

De kandidaat kan in contexten:

- **toelichten** op welke wijze de overheid conjunctuurbeleid kan voeren en **onderscheid maken** tussen anticyclisch en pro-cyclisch conjunctuurbeleid;
- **voorbeelden geven** van ingebouwde stabilisatoren en kan **aantonen** dat deze een dempende invloed kunnen hebben op de schommelingen in de conjunctuur;
- **uitleggen** op welke wijze een Centrale Bank **monetair beleid** kan inzetten om de inflatie te beteugelen en welke andere effecten dit beleid op de conjunctuur kan hebben;
- **uitleggen dat de geloofwaardigheid en zelfbinding van een Centrale Bank van belang zijn bij de keuze tussen vaste wisselkoersen, beperkt zwevende wisselkoersen en flexibele wisselkoersen.**

Verplichte context:

ECB en stabiliteitspact

De kandidaat kan analyseren dat het rentebeleid van de Europese Centrale Bank (ECB) voor de landen die deelnemen aan de EMU een dempende invloed kan hebben op conjuncturele schommelingen. Het stabiliteitspact dat alle EMU-landen voorschrijft het overheidstekort te beperken onder de grens van 3% van het bruto binnenlands product, draagt bij aan een beleid van inflatiebeperking. Dit pact zou ook kunnen bijdragen aan het beperken van conjuncturele schommelingen, door meer convergentie tussen de EMU-landen te realiseren.

Ook kan de kandidaat analyseren dat in de Europese muntunie (EMU) de geloofwaardigheid en zelfbinding van de ECB belangrijk zijn bij het in stand houden van een monetaire unie. Individuele EMU-landen kunnen immers geen onafhankelijk wisselkoersbeleid voeren om situaties van laagconjunctuur en/of zwakke internationale concurrentiepositie te verbeteren.

Hoofdstuk 4 Mogelijkheden en beslispunten voor de centrale examinering

In dit hoofdstuk wordt aangegeven hoe het nieuwe examenprogramma economie havo en vwo getoetst kan worden in een centrale, absoluerende examinering, kortweg CE genoemd. Daartoe worden de belangrijkste beslispunten geformuleerd in voorbereiding op de productie van de eerste pilotexamens economie nieuw programma (voor havo in 2009 en voor vwo in 2010). Als toelichting zijn er twee nieuwe voorbeeldopgaven opgenomen. Verder wordt aangegeven welke opgaven uit Teulings II bepaalde punten illustreren. Naast de in hoofdstuk 2 en 3 beschreven eindtermen zullen de resultaten van het SLO pilotproject voor centrale examens havo en vwo bepalend zijn voor de uiteindelijke centrale examinering. De voor centrale examinering verantwoordelijke instanties Cevo en Cito zijn ook bij deze pilot betrokken.

4.1 Kennistransfer naar nieuwe contexten

Contexten zijn de kern van het nieuwe programma en leerlingen moeten laten zien dat zij in staat zijn één of meerdere concepten te hanteren om een context te beschrijven en te analyseren. Kennis over de contexten mag van de leerlingen niet verwacht worden, anders dan die in deze syllabus beschreven staat voor de diverse verplichte contexten. De te toetsen kennis bestaat derhalve uit de conceptuele begrippen en verbanden uit de zes domeinen (D tot en met I) in combinatie met de vaardigheden uit domein A.

Opgaven die aansturen op het laten zien van een transfer van conceptuele kennis naar andere contexten stellen één of meerdere concepten centraal en de bijbehorende context moet vrij neutraal en reproduceerbaar zijn. Van dergelijke opgaven kunnen vele varianten gemaakt worden, maar de kandidaat moet steeds laten zien in staat te zijn te redeneren binnen een vast kader. De contexten bij dit type opgaven zijn meestal niet direct afgeleid van de actualiteit, maar meer gestileerd. Ze moeten immers passen bij het gekozen theoretisch kader. Centrale examenvragen kunnen daardoor bestaan uit opgaven met een vrij algemeen karakter, met niet tijdgebonden probleemstellingen, met een bepaalde mate van voorspelbaarheid. Een voorbeeld van dit type opgave is opgenomen in Bijlage 3, opgave 1 (naar een vrije arbeidsmarkt?). Een ander voorbeeld is opgave 1 uit Teulings II (Prijzenslag).

Opgaven waarbij contexten het uitgangspunt zijn zullen de kandidaat moeten voorzien van de nodige aanvullende informatie. Dat levert ‘casus-achtige’ opgaven op waarbij een groter beroep wordt gedaan op de taligheid in de presentatie en een grotere mate van openheid in de antwoordmodellen. Deze mate van openheid van de vraagstelling kan een probleem opleveren als het gaat om de betrouwbaarheid en validiteit van het CE. De ervaring met de betoogvraag in de huidige examens laat zien hoe moeilijk het is in die gevallen een aanvaardbare mate van beoordelaarsovereenstemming te vinden. Een voorbeeld van dit type opgave is opgenomen in Bijlage 3, opgave 2 (De conjunctuurklok: een bijdetijds instrument). Andere voorbeelden zijn opgaven 2 (Omnifoon mobiel) en opgave 4 (Prijs de zorg!) uit Teulings II.

4.2 Handelingswerkwoorden en beheersingsniveaus

Variatie in handelingswerkwoorden kan invloed hebben op de kwaliteit van toetsing. Het is van belang precies te weten wat getoetst wordt met het stellen van een bepaalde vraag. Uit het gebruikte handelingswerkwoord moet zo eenduidig mogelijk afgeleid kunnen worden wat als antwoord verwacht wordt, en de beoordelingscriteria van de correctoren moeten overeenkomen met de antwoordrestricties die de kandidaten aan de vraagformulering ontlenuen.⁴ Een inventarisatie van de huidige examens economie havo en vwo leert dat het aantal verschillende handelingswerkwoorden in één toets zich beperkt tot ongeveer tien. Vanwege de noodzakelijke betrouwbaarheid en validiteit van een CE is gebruik van een beperkt aantal handelingswerkwoorden gewenst. Deze handelingswerkwoorden moeten bovendien consequent wordt gehanteerd.

Verder is de operationalisering en onderlinge verhouding van de beheersingsniveau's memoriseren, begrijpen en toepassen van belang. Opgaven kunnen onderling verschillen in de mate waarin de drie beheersingsniveau's aan bod komen. Zo toetst opgave 3 uit Teulings II (Zorg om betaalbare zorg) deels

⁴ Zie L. Knobens, *Lingua Economica*, Tijdschrift voor het Economisch Onderwijs, 2003 nr 6, p. 371-378

memoriseren (vragen 1, 2 en 4) en deels begrijpen (vragen 3, 5, 6 en 7). Opgave 4 uit Teulings II (Prijs de zorg!) toetst dezelfde concepten als opgave 3 maar dan het beheersingsniveau ‘toepassen’.

Een overzicht van de verhoudingen waarin de verschillende beheersingsniveaus terugkomen in een CE is af te lezen aan een toetsmatrijs. Een voorbeeld van een toetsmatrijs voor de hier behandelde opgaven is opgenomen in Bijlage 4 (wordt meegestuurd).

4.3 Verplichte contexten

Verplichte contexten zijn, zoals aangegeven in hoofdstuk 1, contexten waarbinnen de kandidaat in elk geval moet kunnen laten zien de toepassing van een of meerdere concepten te beheersen. Opgaven in een CE kunnen derhalve starten vanuit een beschrijving van een exemplarische situatie, behorende bij die verplichte context. Maar opgaven in een CE kunnen ook een andere, geschikte context kiezen. Opgave 1 in Bijlage 3 (Naar een vrije arbeidsmarkt) is een voorbeeld van een opgave die uitgaat van de verplichte context ‘arbeidsmarkt’, maar die geen enkele voorkennis vereist. De door de kandidaat in te zetten kennis is ‘beperkt’ tot elementen van het concept markt. Opgave 3 in Teulings II (Zorg om betaalbare zorg) bevat een ruime omschrijving van de context sociale zekerheid, in het bijzonder de ziektekostenverzekering, maar een zekere voorkennis van sociale zekerheid - zoals collectief versus particulier, het onderscheid tussen verzekeren tegen kosten en verzekeren tegen inkomensverlies, polis en premie – is vereist voor het maken van deze opgave binnen een redelijke tijd.

4.4 Algemene vaardigheden

De onderdelen informatievaardigheden, rekenvaardigheden en standpuntbepaling van de algemene vaardigheden komen allen aan bod in de voorbeeldopgaven uit Teulings II. Zo zijn opgaven 4 (Prijs de zorg!) en opgaven 5 (Jongeren en pensioen) betoogopgaven en is opgave 8 (Waar gaat Europa naar toe?) een statistiekopgave waarin ook basisrekenvaardigheden worden getoetst. Deze omvatten dus ook procentberekeningen die gemaakt moeten worden met behulp van het indexeren van procentuele veranderingen. Een nadere verkenning en invulling van de algemene vaardigheden die behoren tot de centrale exameneisen is een doelstelling die meegenomen kan worden in de pilot centrale examinering.

Tot slot verdient het aanbeveling dat een verkenning gemaakt wordt voor de mate waarin en de manier waarop ICT geïntegreerd zou kunnen worden in centrale examinering economie. Hierbij moet worden afgevraagd of het gebruik van ICT een meerwaarde biedt aan het CE en zo ja, of dit dan een andere examenvorm noodzakelijk of gewenst maakt. Bij een vakinhoudelijke meerwaarde kan gedacht worden aan dynamische elementen in de concepten die alleen via computersimulatie opgenomen kunnen worden in een CE, zoals de herhaalde spelen bij het concept samenwerken en onderhandelen of de rol van conjunctuurindicatoren bij het concept goede tijden, slechte tijden. Bij opgave 2 in bijlage 4 (De conjunctuurklok: een bijdetijds instrument) zou de digitale versie van het programma Conjunctuurklok gebruikt kunnen worden zodat dieper ingegaan kan worden op de rol van conjunctuurindicatoren, stabilisatoren en conjunctuurvolgers (de huidige vragen doen dit niet omdat ze gebaseerd zijn op een ‘papierse versie’). Verder kan gedacht worden aan het gebruik van spreadsheetprogramma’s bij meerdere concepten waardoor de inhoud van de toetsvragen minder nadruk legt op rekenvaardigheid en meer op inzicht in de onderliggende principes, zoals bij de relaties tussen vraag, aanbod, kosten en opbrengsten (concept markt), inkomensverdelingen (concept welvaart en groei), en belastingstelsels en inkomenseffecten (concept welvaart en groei).

Hoofdstuk 5 Literatuur

Anderson, L. W. (2002). Curriculum alignment. *Theory into Practice*, 41(4, Autumn), 255-260.

Anderson, L. W. (2005). Objectives, evaluation, and improvement of education. *Studies in educational Evaluation*, 31, 102-113.

Krathwohl, D. A. (2002). A revision of Bloom's taxonomy: An overview. *Theory into practice*, 41(4, Autumn), 212-218.

Mayer, R. (2002). Rote versus meaningful learning. *Theory into Practice*, 41(4), 226-232.

Teulings, C. (2005). *The wealth of education*. Enschede: SLO.

Bijlage 1 overzicht verplichte contexten centraal examen

Havo	Concept	VWO
	markt	
arbeidsmarkt		arbeidsmarkt
-		innovatie en O&O
-		handelsliberalisatie
	ruilen over tijd	
onderwijs en menselijk kapitaal		onderwijs en menselijk kapitaal
pensioenen		pensioenen
huis en hypotheek		-
	samenwerken en onderhandelen	
prijzenoorlog		prijzenoorlog
CAO		CAO
Europese integratie		Europese integratie
maatschappelijk verantwoord ondernemen		maatschappelijk verantwoord ondernemen
	risico en informatie	
sociale zekerheid		sociale zekerheid
faillissement en aansprakelijkheid		-
-		privatisering
	goede tijden slechte tij den	
ECB en stabiliteitspact		ECB en stabiliteitspact

Bijlage 2: de gereviseerde taxonomie van Bloom

<i>Doel/beheersingsniveau</i>	<i>Handelingswerkwoord</i>	<i>Alternatieve Handelingwerkwoord</i>
MEMORISEREN	Onthouden	Herkennen Herinneren
BEGRIJPEN	Verklaren	Verhelderen Beschrijven Representeren Vertalen
	Voorbeelden Geven Toelichten Uitleggen	Illustreeren Concretiseren
	Classificeren	Categoriseren Ergens Onder Brengen
	Resumeren	Abstraheren Generaliseren
	Concluderen	Extrapoleren Interpoleren Voorspellen
	Vergelijken	Contrast Aangeven Mapping Matching
	Onderbouwen	

<i>Doel/ Beheersings- niveau</i>	<i>Type toepassing</i>	<i>Deelhan- deling</i>	<i>Handelings- werkwoord</i>	<i>Alternatieve handelings- werkwoorden</i>
TOEPASSEN	<p>1. <i>Algoritme</i> Uitvoeren van een gesloten oefening</p> <p>2. <i>Heuristiek</i> Oplossen van een probleem, dat niet bekend is bij de leerling bijvoorbeeld een onderzoekstaak</p>	Analyseren	Onderscheiden van belangrijke en onbelangrijke delen uit informatie	Selecteren Indelen Concentreren Kenmerken bepalen
			Aantonen Het onderliggend principe bepalen	Samenhang vinden Integreren Schetsen Structureren Ontleden
		Evalueren	Bekritisieren Checken	Coördineren Ontdekken Monitoren Testen Beoordelen Rapporteren Bijstellen
		Creëren	Genereren Plannen Product maken	Hypothese opstellen Ontwerpen Construeren

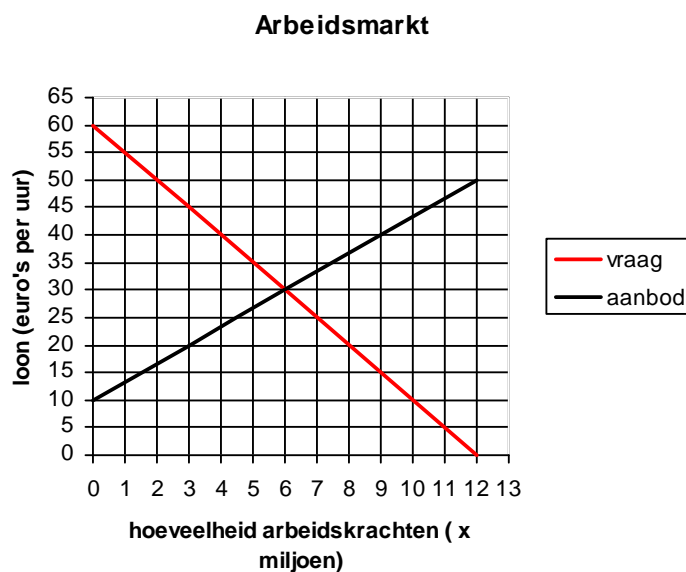
Bijlage 3 Nieuwe voorbeeldopgaven (in vervolg op de voorbeeldopgaven uit Teulings II)

Opgave 1 Naar een vrije arbeidsmarkt?

Lees de onderstaande tekst van een internetbron:

“Onze overheid bemoeit zich (sterk) met het economische leven; zo ook met de arbeidsmarkt. Er worden afspraken gemaakt over bijvoorbeeld de hoogte van de lonen, werktijden, openingstijden, minimumeisen voor diploma's, arbeidsomstandigheden. Deze maatregelen hebben tot doel de welvaart te verhogen. De keerzijde van deze maatregelen is dat de arbeidsmarkt weinig flexibel is. Dit komt mede tot uitdrukking in de werkloosheidscijfers. De prijs van arbeid is niet flexibel in Nederland. We kennen voor arbeid een soort minimumprijs. Dit wettelijk vastgelegd minimumloon staat steeds vaker ter discussie binnen het kader van de flexibilisering van de arbeidsmarkt.”

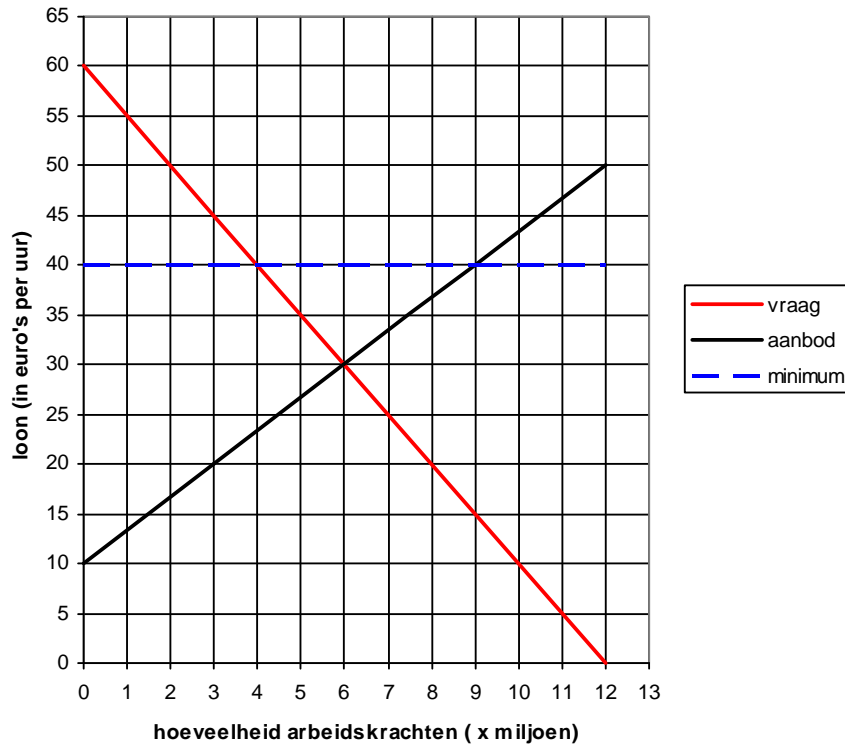
In de uitgangssituatie wordt de arbeidsmarkt voorgesteld als een markt van volkomen concurrentie, zoals weergegeven in onderstaande figuur.

- 1 Illustreer aan de hand van twee kenmerken van markt van volkomen concurrentie, dat de arbeidsmarkt in Nederland niet aan deze kenmerken voldoet.
- 2 Arceer in bovenstaande figuur het werknemerssurplus.
- 3 Leg uit waarom de allocatie van arbeid optimaal is bij het evenwichtslaan. Betrek in je antwoord de economische begrippen werkgevers- en werknemerssurplus.

Stel de overheid acht het evenwichtsloon dat tot stand komt op de vrije markt maatschappelijk niet aanvaardbaar en besluit een minimumloon in te voeren.

Arbeidsmarkt met minimumloon

4 Hoe groot is het aanbodoverschot van arbeid in de bovenstaande marktsituatie? Verklaar het antwoord.

Ingrijpen op de markt door de overheid heeft welvaartseffecten tot gevolg. Hierbij gaat het in de maatschappelijke discussie over een afweging tussen herverdeling en doelmatigheid. In dit geval is er sprake van twee effecten.

1. overheveling van de werkgeverssurplus naar werknemers.
2. netto-welvaartsverlies.

5 Arceer in de bovenstaande figuur het netto-welvaartsverlies.

Opgave 2 De conjunctuurklok: een bijdetijds instrument

uit een uitgave van het CBS:

“Het CBS heeft in 2005 een nieuw instrument ontwikkeld om de stand en het verloop van de Nederlandse conjunctuur in beeld te brengen: de Conjunctuurklok. Zoals een gewone klok de actuele tijd weergeeft laat de conjunctuurklok de meest recente stand van de conjunctuur zien. Deze Conjunctuurklok is een handig instrument om snel te kunnen zien hoe de conjuncturele ontwikkelingen in Nederland er voor staan.”

De Conjunctuurklok bevat 15 symbolen. Ieder symbool staat voor een indicator. Dat is een factor die van invloed is op de groei van de economie. De verschillende indicatoren tref je aan naast de conjunctuurklokken. Van alle indicatoren is een gemiddelde groei (de trend) bepaald.

Op de **verticale** as (de Y-as) van de conjunctuurklok is voor iedere indicator zijn afwijking tot de lange termijn trend afgezet. Hoe verder van het nulpunt, hoe groter de afwijking.

Op de **horizontale** as (X-as) van de klok is aangegeven of de groei in een periode sterker of juist zwakker is dan de groei in de voorgaande periode. Ter hoogte van het nulpunt is de groei van de indicator gelijk aan de groei in de voorgaande periode.

De economische groei wordt in deze opgave gelijk gesteld aan de groei van het Bruto Binnenlands Product (bbp).

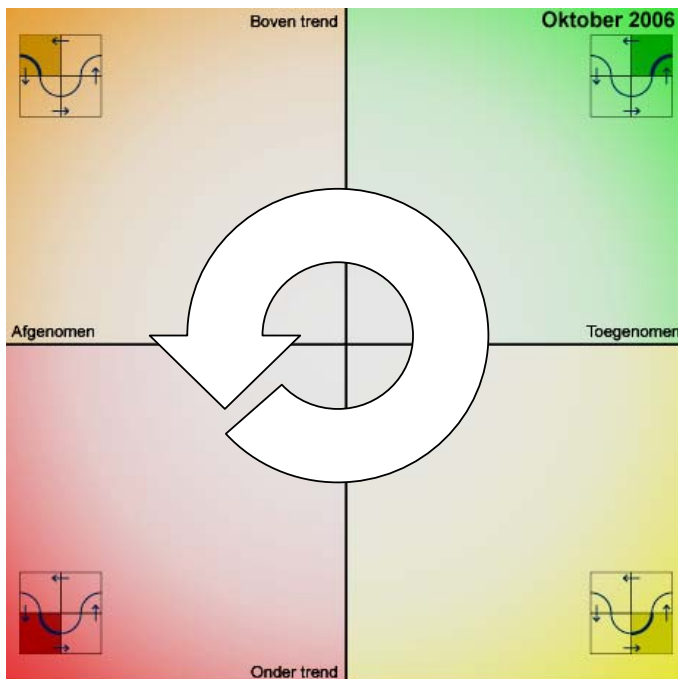
Iedere hoek toont een andere conjuncturele fase. In het onderstaande voorbeeld van de conjunctuurcyclus zie je welke fase overeenkomt met welke hoek in de conjunctuurklok

In de conjunctuurklok loopt de conjuncturele ontwikkeling tegen de wijzers van de klok in. De verschillende conjunctuurfasen zijn weergegeven in figuur 1 en figuur 2.

Er zijn vier conjuncturele fasen te onderscheiden:

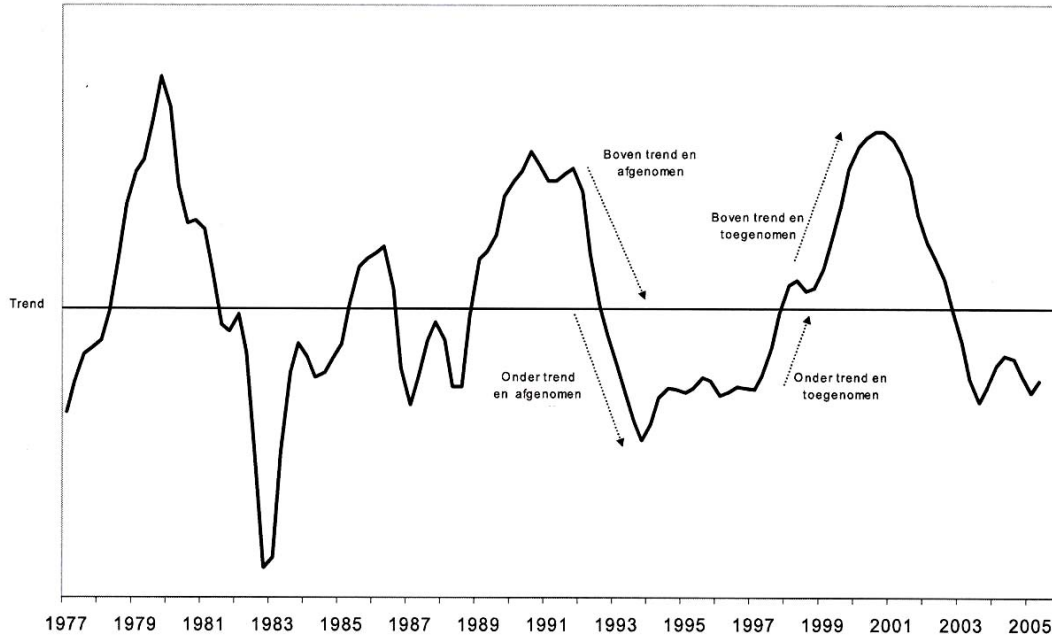
- boven de trend en afnemende groei (hoek links boven): conjuncturele neergang
- onder de trend en afnemende groei (hoek links onder): laagconjunctuur
- onder de trend en toegenomen groei (hoek rechts onder): conjuncturele opleving
- boven de trend en toegenomen groei (hoek rechts boven): hoogconjunctuur

figuur 1

figuur 2

Voorbeeld: cyclus van het bruto binnenlands product

De conjunctuurklokken van juni 2006 en september 2006 tref je, samen met een toelichting, aan in de bijlage bij deze opgave.

- 1 In welke conjuncturele fase zat de economie in september 2006? Verklaar je antwoord.

Als we de conjunctuurklok van juni 2006 vergelijken met die van september 2006, krijgen we meer zicht in de conjuncturele ontwikkeling in deze periode. Aan de hand van indicatoren die het bbp beïnvloeden (voorlopende indicatoren), in juni 2006 kon er een voorspelling gedaan worden van de conjunctuur in september 2006

Vergelijk de conjunctuurklok van juni 2006 met die van september 2006.

- 2 Kies twee andere indicatoren dan het bbp en verklaar de ontwikkeling van de conjunctuur tussen juni en september 2006 aan de hand van de ontwikkeling van deze twee, zelf gekozen, **voorlopende** indicatoren.

De arbeidsmarktindicatoren werkloosheid en arbeidsvolume(werkgelegenheid) worden vaak gezien als een gevolg van de conjuncturele ontwikkeling (**achterlopende** indicator)

- 3 Verklaar waarom de arbeidsmarktindicatoren **achterlopende** indicatoren zijn.

De bestedingen van gezinnen, bedrijven en buitenland zijn opgenomen in de Conjunctuurklok. De overheidsbestedingen zijn daarin niet opgenomen.

- 4 Leg uit waarom de overheidsbestedingen niet zijn opgenomen in de Conjunctuurklok.

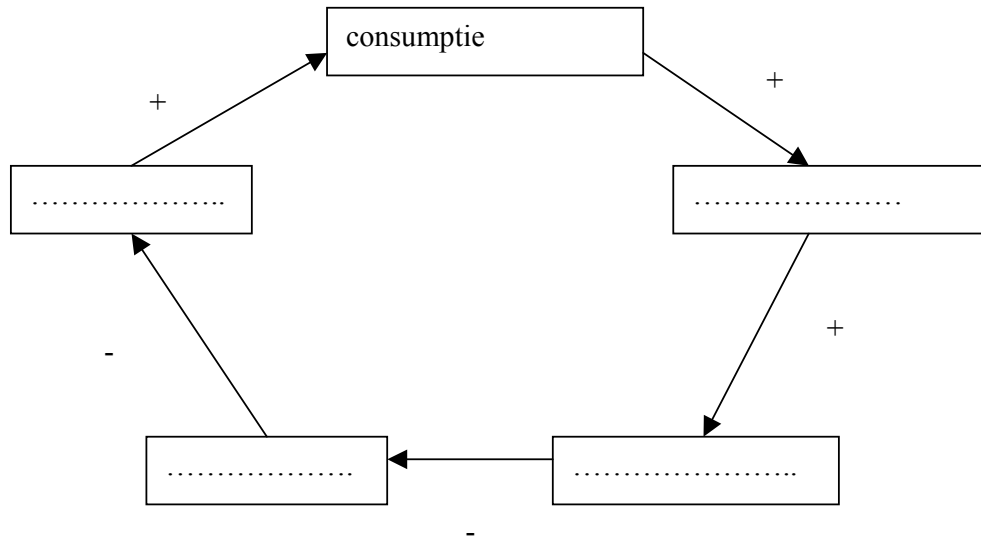
De indicatoren hebben ook invloed op elkaar. In de bijlage is dit schematisch tot uitdrukking gebracht. Hieronder staan een aantal conjunctuurindicatoren. Deze hebben een logische onderlinge samenhang.

- 5 Breng de onderstaande vier indicatoren onder in het blokkenschema in de uitwerkbijlage, zo dat er sprake is van een economisch juist onderling verband.

- consumentenvertrouwen
- productie
- arbeidsvolume
- werkloosheid

uitwerkbijlage bij vraag 5

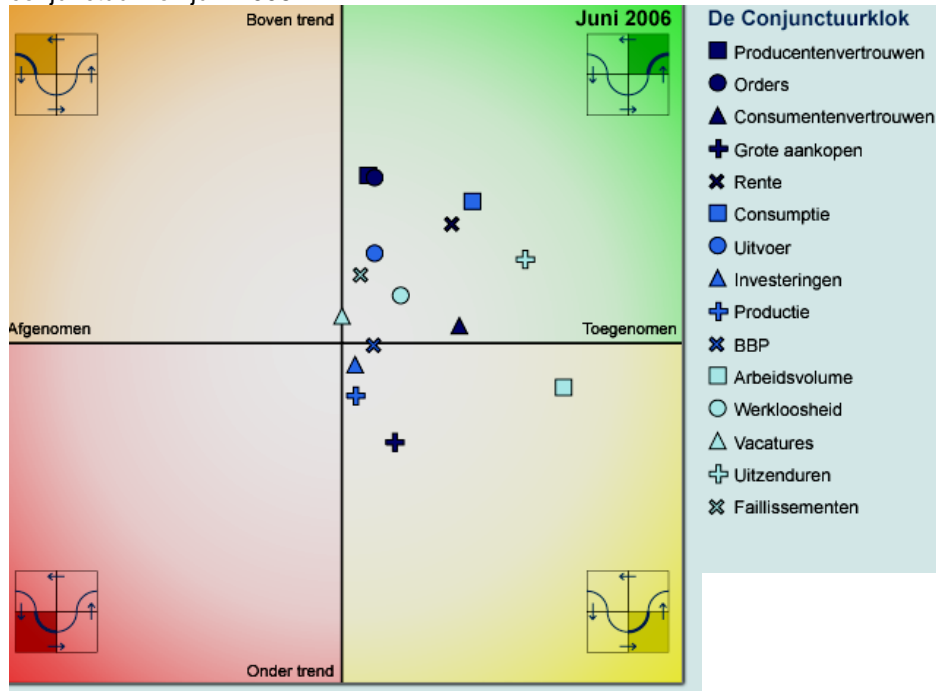
*Een + staat voor een positief verband, een - staat voor een negatief verband.
De richting van de pijl geeft de oorzaak → gevolg relatie weer.*

annex bij opgave conjunctuurklok

annex 1

conjunctuurklok juni 2006

annex 2

conjunctuurklok september 2006

